

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտերձագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2379

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ԴՐՈՇԱԿ» No 69

ՔՐ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆԻ ՄՏՔԵՐԸ

(ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ԵՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՈՎ)
ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակու քիւն
Յ. Գաւնակցու քեան

ԱԹԷՆՔ
1931

9(47.925)

Մ-78

31 AUG 2007

(47.925)
Մ-78

ՄԱՏԵՆԱՇՄԱՐ «ԳՐՈՇԱԿ» No 69

2011-09

ՔՐ. ՄԻՔԱՑԵԼԵԱՆ

ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆԻ ՄՏՔԵՐԸ

3436

Ամբոխային ցամաքանուրիւն:
Պատմական չարիք:
Միութիւն թիւրքերի հետ:
Հայ-Իրլանդական յարաբերութիւններ:
Կովկասահայի ազգնապր:

(ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ ԵՒ ՀԱՄԱՌՈՏ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՈՎ)
ԵՐԿՐՈՐԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակութիւն
Հ. Յ. Պաճնակցութեան

ԱՔԷՆՔ
1931

379

ՄԱՏԵՆԱՇՄԱՐ «ԳՐՈՇԱԿ»

ՔՐԻՍՏՈՒՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հայ յեղափոխական գրականութեան մէջ Քրիստափոր Միքայէլեանի յօդուածները առանձին տեղ են գրաւում: Հայերէն շատ քիչ գրածք կայ—գուցէ Րաֆֆիի վէպերը եւայլն— որ այնքան զօրաւոր տպաւորութիւն գործած լինին ժամանակակից երիտասարդութեան մտքին վրայ, որքան «Ամբոխային տրամաբանութիւն»ը:

Պէտք է յիշել, թէ ի՞նչ ժամանակ էր լոյս տեսնում «Ամբոխային Տրամաբանութիւն»ը: Ընդհանուր, դանդաճային կոտորածներ Պոլիսէն սկսած մինչև Վասպուրական, դիւանադիտական անյաջողութիւններ ու ծայրայեղ յուսալքում, Հայ հասարակութիւնը ապրում էր վհատութեան և բարոյալքման ծանր տագնապ: Սկսել էր պատասխանատուների որոնումը, և ի հարկէ, քարերը, առաջին հերթին, թափւում էին յեղափոխականների գլխին: Բորբոսնած խոհեմութիւնը՝ կապւած քաղքենի ետամուտութեան մասերին, պատեհապաշտութեան ու համակերպութեան իմաստութիւնն էր որոտում: Հայ յեղափոխական շարժումը ապրում էր իր առաջին ծանրագոյն տագնապներէն մէկը:

Եւ այս գաղջ ու տամուկ մթնոլորտում, յանկարծ, ուժգին որոտի պէս, հնչեց Քրիստափորի սթափեցնող ձայնը, «Յարատե՛ւ կո՛իւ»: Սուր ու խորաթափանց դիտողութեամբ, հարուստ փաստերով ու պողպատէ տրամաբանութեամբ՝ նա սպանիչ ըննադատութեան ենթարկեց «Ամբոխային տրամաբանութեան» հերոսներին եւ ցոյց տւեց, որ հայ յեղափոխական շարժումը ո՛չ միայն բնական էր, ո՛չ միայն անխուսափելի, այլև անհրաժեշտ էր ու ցանկալի: Եւ ամառայ տօթին տեղացող յորդառատ անձրևի պէս,

Գրադարան
ՀԱՅԿԻՍՏԱՆ
1907
ՍՈՒՐՅԱՆ

«Ամբոխային տրամաբանութիւն» շարքը մաքրեց ու պայ-
ծառացրեց հայ կեանքի հեղձուցիչ մթնոլորտը: Բրիտա-
փորի այդ գլուխ գործոցը դարձաւ այնուհետեւ մեր երի-
տասարդութեան հաւատոյ հանգանակն ու ներշնչման աղ-
բիւրը:

Այսօր էլ դեռ «Ամբոխային Տրամաբանութիւն»ը,
ինչպէս Բրիտափորի միւս յօդուածները, լիքն է կենդա-
նի այժմէականութեամբ: Մեր օրերի «ամբոխն» էլ «տրա-
մաբանում» է այնպէս, ինչպէս «տրամաբանում» էր ինքու-
նական թւականների վերջին: «Պատմական չարիքը» ոչնչով
չի թուլացած եւ այսօր: Հայի «Յաւելեալ արիւնը» շարու-
նակում է հոսիլ անընդհատ: Ներկայ սերնդին էլ յուզում
են այն խնդիրները, որոնցով յուզում էր Բրիտափորի
սերունդը: Այդ պատճառով «Յեղափոխական Մտքեր»ի վեր-
հրատարակութիւնը միայն պատմական հետաքրքրութեան
արդիւնք է, այլ եւ գործնական պահանջ:

Բրիտափորի յօդուածները սկզբնապէս հրատարակուե-
ցին «Դրօշակ»ում, սե՛ծ մասամբ, իբրև խմբագրական,
անստորագիր: «Ամբոխային Տրամաբանութիւն»ը տպւեց
«Դրօշակ»ի 1899թ. 5, 6, 8 եւ 1900թ. 2, 3, 4, համար-
ներում: Ապա լոյս տեսաւ առանձին գրքով, ՅՂԷՆ ծածկա-
նունով, Հ. Յ. Դ. Մատենաշարի հրատարակութեամբ Ժը-
նևում: Իսկ 1909 թուին, «Պատմական Չարիք»ի հետ միա-
սին, վերհրատարակեց Պոլսում, իբրև Հ. Յ. Դ. Ազատու-
թեան Մատենաշարը թիւ 6:

«Պատմական Չարիք»ը առաջին անգամ տպւեց «Դրօ-
շակ»ի 1900ի թիւ 6, 9, եւ 1901ի թիւ 3, իբրև առաջ-
նորոգ յօդուած:

Միութիւն Թիւրքերի հետ»ը «Դրօշակ»ի 1900ի
թիւ 8-ում:

«Հայ—Բրտական յարաբերութիւնները» «Դրօշակ»ի
1901ի թիւ 4 և 5-ում:

«Կովկասանայ Տագնապ»ը «Դրօշակ»ի 1903ի թիւ
7-ում:

Բրիտափորի եղեմական մահից յետոյ, այս բոլոր

յօդուածները ամփոփւեցին մի հատորի մէջ եւ 1906 թուին
հրատարակեցին Հ. Յ. Դ. Մատենաշարի շարքում: Գրքու-
կին կցեց Բրիտափոր Միքայէլեանի յուսանկարը եւ կեն-
սագրութիւնը՝ գրած Պիեր Բիյարի ձեռքով:

Ներկայ հրատարակութիւնը հարազատ կրկնութիւնն
է «Յեղափոխականի Մտքեր»ի առաջին տպագրութեան և ոչ
Բրիտափորի գրածքների ամբողջական հաւաքածուն: Ամ-
բողջական հաւաքածուի հրատարակութիւնը վաղուց արդէն
զգացւած, բայց մեր պայմաններում դժուար իրագործելի
պահանջ է: Ե՛ւ Բրիտափորի, ե՛ւ Զաւարեանի ու Ռոստո-
մի գրածքները ցրւած են զանազան թերթերում կամ մը-
նում են պահած կուսակցական և անհատական դիւանների
անյայտութեան մէջ: Անհրաժեշտ է ժամանակ, առանձին
յարմարութիւններ ու նիւթական միջոց այդ բոլորը յայտ-
նագործելու, ի մի հաւաքելու, համեմատելու և հրատարա-
կութեան տալու համար: Ո՛ւր են այդ յարմարութիւններն
ու միջոցները:

Բացի հաւաքածուի մէջ մտած յօդուածներին Բրիտ-
ափորը 1899թ, թիւ 1 եւ 2 «Դրօշակ»ներում ունի երկու
խմբագրականներ՝ 1898—1899թ. տարեկան տեսութիւն, որ
սկսւում է «Հայի համար վաղուց է նոր Տարի չկայ» խօս-
քերով: «Դրօշակ»ներում կան և նրա կազմած մի քանի
մանր տեսութիւնները, կենսագրականներն ու լուրերը:

Բրիտափորի գրական ժառանգութեան տեսակէտից
վերջին աստիճանի արժէքաւոր են եւ նրա ձեռքով գրւած
գեկուցումներն ու նամակները: Զգայուն, բայց միաժամա-
նակ և հզօր իմացականութիւն, օժտւած արտակարգ յստա-
կատեսութեամբ, աննկողն տրամաբանութեան ու կամքի
տէր, անուևորէն լաւատես ու հաւատացող, գործով յարա-
տեւ, զարմանալիօրէն աշխատունակ, բծախնդիր դէպի իր
խօսքը — ահա Բրիտափորը իր գրութիւնների մէջ: Դիտե-
ցէ՛ք նրա ձեռագիրը — մէկ տող չկայ, որ մի քանի անգամ-
ներ ուղղւած, ջնջւած ու սրբագրւած չլինի: Բառեր են
պատահում, որ մի քանի անգամ գրւել ու ջնջւել են, զը-
րում ու անցնում է. նորից վերագրւում, փոխում ու

փոփոխում է. գրած բառը ջնջում՝ վերն է գրում. այս էջ է ջնջում՝ տակն է գրում, սրա վրա էլ գիծ քաշում՝ կողքին է գրում: Նրա մանր հատիկ հատիկ շարած բառերը այնքան գրւած ու ջնջւած են, որ ձեռագիրները, յաճախ, տողերի ու բառերի խառնաչփոթ լափերին թոսի են վերածուած: Մի բան, որ եթէ մի կողմից ապացոյց է մտքի ստեղծագործութեան ծանր երկունքի, միւս կողմից վկայութիւն է հեղինակի գէպի գրւած խօսքը տածած անսահման յարգանքի:

Ներկայ հատորի նպատակն է տալ ընթերցող լայն հասարակութեան ձեռքը մեր ժամանակների մեծագոյն յեղափոխական—հրապարնգրի գրւածքները: «Ամբոխային Տրամարանութեան» և «Յեղափոխականի Մտքեր»ի նախորդ տպագրութիւնները վաղուց արդէն սպառւած են: Նոր սերունդը գրեթէ ծանօթ չէ նրանց: Այս հրատարակութիւնը կը լրացնէ այդ թերին: Աւելին՝ թողնում ենք ապագային:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Քրիստափոր Միքայէլեանը— «Մեր Քրիստափոր»ը ինչպէս որ յարգանքով, հպարտութեամբ ու գորովով կոչուած էին նրան իր աշակերտներն ու հայ մտերիմները եւ այն եւրոպացի բարեկամները, որոնց նա պատիւ արեց իր ամենաթանկագին խոնքից մի բան վտտահանալու— նա՛, Քրիստափոր Միքայէլեանը, մեռաւ Սօփիայի մօտերքը, 1905-ի ապրիլին ողբերգական հանգամանքների մէջ, մի ժամում՝ նման իր կարճատև կեանքի բոլոր ժամերին, երբ նա՛ ինչպէս միշտ, անյայտութեան մէջ ու լռելիայն, կռում էր յեղափոխական գործը:

Եթէ վաղանցուկ մահկանացուից յետոյ դադարիւնները չմնային կենդանի, նորուստը ա՛նգիւտ կը լինէր յեղափոխութեան և հայկական դատի համար: Սակայն գաղափարները այնպիսի զօրութեամբ էին մարմնացել նրա անձնաւորութեան մէջ և այն սեսակ շաւիղներ սփռել, որ իր անյայտանալուց յետոյ էլ՝ նրանք ապրում են հաւատարիմ յուշերի մէջ և ի հարկին՝ մեզանից իւրաքանչիւրին կը ներշնչեն կորով՝ շարունակելու նրա աշխատանքը, այնպէս՝ ինչպէս ինքը կը ցանկանար, և իրականացնելու, նայած ժամանակին, անհրաժեշտ ձեռնարկներն ու ծրագիրները:

Քրիստափոր Միքայէլեան, «Մեր Քրիստափոր»ը: Երբեք չը պիտի մոռանամ աշնանային այն օրը, 1900 թւին, երբ նա ինձ այցելութեան եկաւ՝ «Pro Armenia»ի հրատարակութիւնից մի քանի ամիս առաջ, և մենք առաջին անգամ հանդիպեցինք իրար, Բուրգոյնի մի փոքրիկ գիւղում: Թէև անձանօթ՝ իր առաջին խօսքերից եւ առաջին հայեացքից՝ նա տիրաբար իշխեց իր խօսակցին: Այդ փոքրիկ, թուլակազմ մարդը, չփոթ քալուածքով, որ՝ հակառակ իր ալիսառն մազերին՝ դեռ տարիքաւոր չէր եւ պահպանել

էր մանկական աչքերի յտակութիւնը, խօսում էր մի ձայնով՝ միաժամանակ մեղմ եւ խոպոտ, համոզիչ և հրամայական: Նրա տոգոյն կերպարանքը, հիւժեւած, երկար, անանձնական տառապանքից, ցաւագինորէն յայտնում էր, որ նա զգացել ու կրել է իր հալածական եւ մարտիրոսացած բոլոր եղբայրների տանջանքները և որ արիւն էր թորել բոլոր նրա՛նց վէրքերով եւ լացել նրա՛նց արցունքով: Սակայն այդ դէմքը ասում էր և այն, որ ինքը նրանցից չէ, որոնք ընկճւում են տանջանքի առջև, և իրայինների դէմ գործուած ամեն մի ոճիր արծարծում էր նրա մէջ հաստատուն վճիռ՝ բնաւ չենթարկելու դառն ճակատագրին և պատրաստել աւելի լաւ օրեր՝ տրամադրելի բոլոր միջոցներով, սկսած ամենախաղաղամիտ եւ խորաթափանց բանականութիւնից, մինչև անխուսափելի բռնադատումը, երբ այլ ևս չկայ ուրիշ միջոց:

Եւ այնտեղ, խաղաղ հովիտի բարձրութեան վրայ, ուր երեկոյեան մութը իջնում էր եղևնու անտառների եւ արդէն թափուր դաշտերի վրայ՝ Միքայէլեանի հոգին գրոշմեց իմ մէջ: Ու այնուհետեւ՝ մօտիկ լինէր նա թէ հետու, ես հայկական դատին վերաբերմամբ ոչինչ չեմ ասել, ոչինչ չեմ գրել, ոչինչ չեմ արել, առանց հարցնելու ինքս ինձ, թէ ի՛նչ կը մտածէր նա՝ ա՛յս խօսքի՝ ա՛յս նախադասութեան այս արարքի մասին...

Անա նրա կեանքը՝ շատ համառօտակի:

Նա ծնւեց 1859ին, Կովկասի մի աւանում, վերին Ագուլիս, այսինքն հին Արարատեան նահանգում՝ ի պատմական յիշատակներով, Մասիսի դիմաց, որ յարեմտեանները Արարատ են կոչում, Արաքսի մօտ, որ նահապետն է հայկական գետերի, և մանկութիւնը անցկացրեց հայրենի ջրերի եւ առասպելական լեռների միջև:

Շրջապատւած պարտէզներով, այգեկէտ, լաւ ոռոգւած Ագուլիսը շնորհում էր ուղեւորներին մի յանկարծադէպ հրապոյր իր գեղածիժաղ տներով եւ մաքուր փողոցներով, մի տեսակ սքանչելիք քարքարուտ շրջապատի մէջ: Հազաւորէպ սքանչելիք նոյնպէս եւ իր մտաւոր կրթութեամբ:

— գիւղացիները՝ ուսումն առած, նոյնքան եւ գուցէ աւելի քան ուրիշ հայ գիւղերում: Ամէն ոք գիտէ թէ ամենազարգացած, լաւագոյն հայերն որպի՛սի յափշտակութեամբ նուիրեցին ժողովրդական կրթութեան գործին, — նոյնիսկ տարրական դպրոցների պաշտօնախմբերը բաղկացած էին լաւագոյն մարդկանցից, համարեա բոլորն էլ աշխարհական, գերագոյն հսկողութեամբ էջմիածնի կաթողիկոսի, որ պատասխանատու է ցարի կառավարութեան առջև:

Իւրաքանչիւր գիւղ, ինչպէս Ագուլիսը, եւրոպական կրթութեան կեդրոն էր: Քրիստափորի հայրը, երկրագործ, նրան տւեց տարրական ուսումնարան և երախան դրսում սովորածը լրացնում էր ընտանիքի մէջ, կիսանահապետական բարքերի շրջանում: Երբ նա դարձաւ 11 տարեկան, տանեցիք մի մեծ որոշում կայացրին, — բաժանել նրանից որպէսզի նա կարողանայ թիֆլիզում միջնակարգ ուսում առնել: Ծանապարհորդութիւնը երկար էր, տասն օր, որովհետեւ ոչ երկաթուղի կար, ոչ կառք: Եւ այս ուղեւորութիւնը հանդիսացաւ իբրեւ մի կարևոր դէպք իր մեծաւորների եւ ողջ գիւղի համար, ինչպէս այն՝ երբ մէկը գնում է Համալսարան կամ Եւրոպա, աւելի ազատ և աւելի քաղաքակիրթ:

Աշակերտ թիֆլիզի ուսուցչական դպրոցի՝ Քրիստափոր Միքայէլեանը շնորհիւ իր հոգեկան կազմի, որ բաց էր ամեն նոր գաղափարների եւ ամեն յանդուգն վճիռների առջև, յարեց ուս նորածիլ յեղափոխութեան և սօցիալիստական շարժման: Յետոյ երբ ձեռք բերեց աւարտման վկայական, վերադարձաւ իր ծննդավայրը՝ որպէս դպրոցական ուսուցիչ, և նոյն միջոցին՝ երբ ուսուցում էր աշակերտներին տարրական գիտութիւններ, նա մասնակից էր անում այլ մարդկանց — իր ընկերներին եւ իրենից տաքիքաւորներին ա՛յն ուղեցիկ մաքերին, որ ինքը իւրացրել էր, եւ այն օրուանից, ահա սկսեց իր պրօպականդը մոզովորդի մէջ:

Այդ միջոցին տեղի ունեցաւ մի ծանր դէպք: 1885ին

բիրտ ոռւսացումը յաջորդեց Նախկին համբերողութեամբ.—
 առաջին անգամ ոռւս կառավարութիւնը փակեց բոլոր հայ
 դպրոցները և այսպիսով հազարաւոր երախտաներ՝ տղայ-տղ-
 ջիկ՝ գրկւեցին ոռւսումից: Անձնական փորձով գիտեմ թէ
 ինչքան վառ է ոռւսանելու տենչը հայ փոքրիկների մէջ,
 մանաւանդ ժողովրդական խաւերում: Ազուլիսի և այլ բազ-
 մաթիւ գիւղերի երախտները՝ զրկւած դպրոցից՝ արտասուք
 էին թափում տանը և փողոցներում, իսկ զայրացած ըն-
 տանիքները արդէն նոյովք էին կարդում ցարի բռնակալու-
 թեանը: Քրիստափոր Միքայէլեանը խորապէս ցնցեց այն-
 ցած-դարձածից, իր բոլոր տեսածից, և ինքը՝ որ ոռւսական
 յեղափոխութեամբ էր տարւած, ամբողջապէս նւիրւեց տա-
 ուպող հայերի դատին:

Նա վճռեց նախ լրացնել իր ուսումը և դպրոցների
 փակումից յետոյ գնաց Մոսկւա, ուր նա նւիրւեց յատկա-
 պէս քաղաքատնտեսութեան և սոցիոլոգիայի ուսումնասի-
 բութեան և խելամուտ եղաւ մարքսիզմի բարձր դիալէկտի-
 կային: Միաժամանակ նա հիմնեց հայ ոռւսանողների մի-
 շրջան, ուր բոլորը պատրաստուում էին ապագայ գործունէ-
 ութեան և իր պարզութեամբ, վարդապետութիւնների լայ-
 նութեամբ եւ անընկճելի եռանդով նա ձեռք բերեց իր ըն-
 կերների մէջ մի դիրուաւ ընդունելի եւ հաւանելի հեղինա-
 կութիւն: Նա վերադարձաւ Կովկաս 1888ին, այն միջոցին,
 երբ խմորում էր մտաւոր և յեղափոխական մի ուժգին շար-
 ժում թիւրքահայերի օգտին: Նա անմիջապէս նետուեց այդ
 հոսանքի մէջ ու մի քանի ընկերների հետ յղացաւ միտք՝
 հիմնելու յեղափոխական մի մեծ կոսակցութիւն — Հայ Յե-
 ղափոխական Դաշնակցութիւնը, սեննալով իրրեւ օրգան՝
 «Դրօշակ»ը:

Տաս տարի շարունակ, Կովկասում, շրջապատւած
 ամեն տեսակ նեղութիւններով՝ նա եղաւ Դաշնակցութեան
 հոգին: Առաջին անգամ՝ բանտարկւելով թիֆլիզ, աքսոր-
 ւելով Բեսարաբիա և կրկին բանտարկւելով Բագու 1895ին,
 նա հայկական դատին նւիրեց այն բոլոր դադարները, որ
 ոռւս ստիկանութիւնը տալիս էր նրան: Խուզարկութեան,

բանտի և աքսորի միջև: Քաշքշւած, հալածւած տեղական
 իշխանութիւններից, ընտանեկան բաւական ծանր բեռը վը-
 զին, նա նւիրում էր պրօպականդին ո՛չ միայն իր ժամա-
 նակն ու ուժերը, այլ և այն դրամական միջոցները, որ կա-
 րողանում էր ձեռք բերել լրագրական աշխատանքով:

Իր տունը՝ յեղափոխական օջախ էր, որտեղից դուրս
 էին գալիս պատուէրի խօսքեր, ուր մարդիկ գալիս էին
 խորհուրդ հարցնելու՝ աղատօրէն ընտրւած պարագլխից, որը
 իր հեղինակութեամբ պարտական էր ոչ թէ իրեն շնորհւած
 նւիրապետութեան, այլ դէպի ինքը տածած հանուր վստա-
 հութեան, մի տուն, որի դռները բաց էին բոլոր ընկերնե-
 րի համար, բոլորած ընդհանուր սեղանի շուրջը, և որոնց
 հետ Քրիստափորը բաժանում էր իր ծածկը և իր համեստ
 քսակը: Ահա այն ժամանակից է, որ նա դարձաւ բոլոր
 գիտակից հայերի համար «Մեր Քրիստափորը»:

Վրայ հասաւ 1895—1896ի կոտորածները. ազգային
 այդ մեծ աղէտին հետեց յետ ա շ ը ու մ (րէակսիօն) եւ
 ժողովրդի մի մասի, աւելի ճիշդ ասած՝ ապահով և կեղե-
 քումներից՝ աղատ շրջանների անվստահութիւնը՝ դէպի հայ
 յեղափոխականները: Քրիստափորը անյողողող մնաց, չը
 յուսահատուեց: Եւրոպական մեծ պետութիւնների ամօթալի-
 անդործութիւնը նրան զայրացրին և տրտմեցրին. սակայն
 նա հասկացաւ միաժամանակ, որ այն անգիտութիւնը, որին
 մատնւած էին եւրոպական ժողովուրդները իրենց կառա-
 վարութիւնների շնորհիւ, թոյլ էր տալիս վերջիններին հեշ-
 տութեամբ շարունակելու իրենց ոճրալի անտարբերութիւ-
 նը: Նա հասկացաւ և այն, որ հայկական յեղափոխութիւ-
 նը ինքը մենակ բաւական չէ և որ բռնութեան դէմ ուղղած
 դիմադրութիւնը—մշտապէս անհրաժեշտ— չէ կարող դրա-
 կան հետեանքի հասցնել՝ առանց այն ժողովրդների համա-
 կրութեան, որոնք աւելի ուժեղ են՝ քան հայ ժողովուրդը.
 Թողնւած իր բախտին և իր անզօրութեան:

Ահա դրանից դրդւած՝ նա եկաւ Եւրոպա, երկու ե-
 րեք ընկերով, նւիրւելու երկու «առաքելութեան» — ապահո-
 վել Յեղափոխական Դաշնակցութեան ապագան և հայկական

դատի կողմը գրաւել արեւմտեան երկիրներէ հասարակական կարծիքը, վատատեղեակ անցած-դարձածին: Առանց հանգստի, առանց մի բոլոր յուսարեկելու՝ նա աշխատեց այս երկու նպատակի համար և երբեք հակառակ մասնակի անաջողութիւնների, հակառակ եւրոպական կառավարութիւնների նորագոյն ստորութիւններին, նա չը ընկճեց և չը վհատեց:

Դեռ ժամանակը չէ մանրամասն պատմելու, թէ ինչպէ՞ս նա պարտահատոյց եղաւ այն ծանր աշխատանքին, որ դրել էր իր առջև և ո՞չ էլ այն, թէ որպիսի դուարթ հաւատով այդ մարդը — որ այնքան վիշտ էր կրել և տեսել — դիմում էր մի անգամ վճիռ կայացրած՝ դէպի ահարկութիւններ:

Իր ընկերներն ու Սօֆիայի ժողովուրդը մի փառահեղ թաղում սարքեցին բոլգարական մայրաքաղաքի մէջ. իսկ կովկասի աւաններում հայերը նրա յիշատակին նւիրեցին այնպիսի սգահանդէսներ, որպիսին չէ եղել ո՞չ մի պետական մարդու համար: Եւ նա՛, որ երբեք չէր որոնել ամբոխի ծափերը, մտաւ յաւիտենականութեան գիրկը՝ ուղնկեցւած համայն ժողովրդի ողբով...

1905 Պարիզ,

ՊԻԵՐ ԲԻՅԱՐ

ԱՐՐՈՒԱՅԻՆ ՏՐԱՄԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Եթէ կարելի լինէր ենթադրել, որ սահկախան վարչութիւնը այսպիսի ճգնամաւում (1876, սեպտեմբեր) կարող է եւրոպայի հաւանապակութեանը կամ նրա վաւերացմանը շարունակել իր օրինակս գոյութիւնը Բոլղարիայում՝ այն ժամանակ պէտք է յաւանգարել հասարակ մարդկային արդարութեան անկմի բողոք՝ իշխանութիւնը ի չարը գործ դնելու դեմ, անկն մի դիտարկութեան անկնագագրելի բռնակցութեան դեմ: Բայց մեկի դեռ չենք հասել այդպիսի ծայրայեղ ստորացման...»

Վ. ԳԼԱԴՍՏՕՆ

Ամբոխը, կազմւած լինի նա «կրթւած» թէ անկիրթ մարդկանցից, միշտ տրամադիր է կարծելու, թէ ամեն մի երեւոյթ, որին հեշտում է մի ուրիշը՝ անմիջական պատճառ է այդ յետագայ երեւոյթի:

Այդ է ամբոխի տրամաբանութիւնը և միայն այդ տրամաբանութեամբ կարելի է բացատրել հայոց հասարակութեան որոշ շրջաններում տարածւած այն անհեթեթ կարծիքը, թէ հայ յեղափոխականներն են հայկական սոսկայի կոտորածների իսկական պատճառը: «Post hoc, ergo propter hoc — Այս դէպքից յետոյ, ուրեմն այս դէպքի պատճառով» — տրամաբանեց chapreau կրող ամբոխը և

հալած իւղի տեղ ընդունեց թուրք Հերովդէսի պալատից դուրս եկած եզուխտական մեղադրանքը: Չէ՞ որ հայկական կոտորածներից առաջ ո՛չ մի նորանշան բան տեղի չէր ունեցել — ոչ արեւի խաւարում, ոչ գիսաւոր աստղի ծագում — ոչինչ՝ բացի յեղափոխական ցոյցերից: Ի՞նչ կասկած, ուրեմն, որ այդ ցոյցերը եղան մեր կորուստների պատճառը. թող անիծեալ իննն այդ ցոյցերը, թող կորչեն յեղափոխականները. — խօսում է մարդկային յիմարութիւնը կամ անարտուծիւնը, — և ահա ձեր առաջ ներկայանում է մի երևոյթ, որ նոյնքան գարշելի է, որքան եւ վնասակար:

Այն ժամանակ, երբ դուք՝ այնպիսի մի չարագործութեան դիմաց, ինչպիսին են հայկական կոտորածները, բռնկւած էք անսահման ցասումի սուրբ զգացմունքով միայն. այն ժամանակ, երբ հայութիւնը ջնջելու բացարձակ քաղաքականութեան դիմաց, դուք կարող էք ունենալ մի անընկճելի ձգտում միայն — աղաւտել վերջապէս այսօրվային չարիքների միակ պատճառից, — ահա այդ ժամանակ, ասում ենք, ձեր շուրջը, այս ու այնտեղ, դուք տեսնում էք հայ մարդիկ, որոնք ոտնակոխ անելով բացարձակ ճշմարտութիւնը, պատրաստ են բարին չար անւանել ու չարը՝ բարի. պատրաստ են համարեա թէ արդարացնել մարդկային պատմութեան մէջ չտեսնւած մի բարբարոսութիւն, պատրաստ են անօրինակ բռնութեան հեղինակի մեղքը փաթաթել այդ բռնութեան դէմ կուռղ բանակի վզին...

«Կորած ենք հայերս», կ'ասէինք մենք համարձակ, եթէ ականատես չլինէինք սակայն, թէ ինչպէս մի կողմից տանջւած ժողովուրդը իր մաքուր բնազդով և միւս կողմից արևելեան հարցին ծանօթ մարդիկ միանգամայն պարզ են համարում վերջին սարսափների պատճառները, եւ չեն ձայնակցում հայկական դպիրների ու փարիսեցիների համեմատին: Դժբախտաբար կան միամիտ մարդիկ, որոնք զուրկ են այդ բնազդից ու այդ ծանօթութիւնից, և նրանց վրայ մասամբ ազդում է այդ հակայեղափոխական երկդիմի քարոզը: Վերջապէս հէնց այդպիսի մի քարոզի գոյութիւնը ինքնըստինքեան, — հէնց այն փաստը, որ Արդիւ Համիդի

անթիւ զոհերի անարժան եղբայրները, մոռացած սուրբ վրէժը, կրկնում են այդ դահիճի եւ նրա արբանեակների զրպարտութիւնը, — այնպիսի ամօթալի երեւոյթ է մեզ համար, որ մենք ստիպուած ենք երկարօրէն ծանրանալ այդ անհեթեթ մեղադրանքների վրայ:

Բայց թող նախ եւ առաջ եւրոպացի հեղինակները խօսեն:

«Սուլթանը եւ պետութիւնները» վերնագրով իր յայտնի գրւածքի մէջ Մ ա կ - Կ օ լ գրում է:

«Կոտորածները սուլթանների աւանդական քաղաքականութիւնն են կազմում եւ վերջին վաթսուն տարիների ընթացքում կրկնուել են միջին թւով ամեն 10 տարին մի անգամ... բ ն ու թ ե ա ն օ ր է ն ք ի կ ա ն ո ն ա լ ո ր ու թ ե ա մ ք . . .

. . . Ամեն անգամ, երբ քրիստոնեաները՝ չնայած իրենց անօգնութեան, սկսում էին գերազանցել միւսիւլմաններից քանակութեան, կրթութեան եւ բորեկեցութեան տեսակէտով, մահմէդական իշխանները, հետեւելով փարաւոնի քաղաքականութեանը դէպի ստրուկ իսրայէլացիները, նւազեցնում էին ազդարանակութիւնը. Բօլգարիայի և Սասունի Սիստէմով . . .

. . . Տաճիկ ցեղը, ինչպէս ճիշտ նկատում է Նասսաու Աէնեօր, արագ կերպով ջնջւում է. տաճիկ կիւնը շատ հազիւ դէպքում է ունենում աւելի քան երկու երեխայ. . . Տաճիկները գիտակցում են, որ իրենք ջնջւում են և չեն կարող մրցել քրիստոնեաների հետ հաւասար պայմաններում, — դրանով են բացատրւում քրիստոնեաների դէմ գործ դրւած անընդհատ ճնշումներն ու պարբերական կոտորածները. որոնք միակ միջոցն են յետաձգելու տաճիկների տիրապետութեան

վախճանը:

... Սուլթանը, գրում է նոյն հեղինակը մի ուրիշ տեղ, սկսել է իր սխրագործութիւնները Սասունից, և եթէ ըէֆօրմների ծրագիրը չլինէր, գուցէ այդ կոտորածը առ ժամանակ յագեցնէր նրա արիւնոտ սիրտը. բայց ըէֆօրմների հիմքում գրեած է հայերի և միւս լուսիւններ թւի յարաբերութիւնը, ուստի նա վճռեց խանդարել այդ ծրագրի իրագործումը, հակառակ կողմը փոխելով այդ յարաբերութիւնը (այսինքն նւագեցնել հայերի թիւը): Այս հանգամանքը պիտի նախատեսնէին ըէֆօրմների ծրագրի կազմողները եւ ամենից առաջ նրանք պիտի հողային — իմանալով ում հետ գործ ունին — միջոցներ ձեռք առնելու այդպիսի պատահութեան դէմ... Բայց պետութիւնները ոչինչ չարին մարդասպանի ձեռքը բռնելու համար և հայերի կոտորելու հրամանը տրեց Նըլլըզ-քեօչկից):

Իրլանդացի էմիլ Դիլօն, նախկին պրօֆէսոր, որ 1895 թւի սկզբում Տաճկաստան մտաւ եւ Contemporary Review ամսագրի միջոցով առաջին ճշգրիտ տեղեկութիւնները հաղորդեց Ներսիսյան Սասունի կոտորածների մասին, ասում է:

«1891 թւին՝ Բարձրագոյն Դուռը, վախճալով թէ լուրջ դժուարութիւններ կը ծագեն իր համար՝ Հայաստանում խոստացած բեֆօրմները մտնելուց և թէ Ռուսիայի սահմանակից նահանգներում բնակող քրիստոնեաները կարող են օգնել Ռուսիային պատերազմի պիտում, վճռեց մի անգամից երկու նապաստակ սպաննել և կազմակերպեց բացառապէս քրիստոնեացի «համիդիէ» կոչող հեծելազորքը: Կառավարութեան մի քանի բարձր պաշտօնեաների առաջարկած ծրագիրն էր՝ ազատել սահմանակից նահանգները, օրինակ Ալաշկերտը՝ հայերից և փոխարինել նրանց մահմէդականներով, որ-

պէսզի բոլոր հինգ ցահանգներում հայերի քիւր այն ասիական կրնասուի, որ կարեւորութիւն չմնայ առանձին հայկական բեֆօրմների և որ պատերազմի ղէպքում քուրդերը գործեն իբրև հակակշիռ կօզակների: Ջրնջման այդ բացարձակ փողափակնութիւնը այնուհետև ճշտօրէն իրագործւում է ու հետզհետէ բնդարձակւում, և եթէ դրան վախճան չդրուի, անկասկած, այդպիսով վերջապէս կը լուծուի հայկական հարցը...»

Նշանաւոր անգլիացի Ջեյմս Բրայս գրում է.

«1878ի անցքերը մեծ ազդեցութիւն ունեցան թէ սուլթանի և թէ նրա քրիստոնեայ հպատակների վրայ: Բօլղարիայի ազատագրութիւնը յոյս ներշնչեց կրթւած հայերի մէջ, որ Եւրոպան իրենց համար ևս կ'անէ նոյնը, ինչ որ արաւ բոլղարների համար: Այն միտքը՝ որ հայերը Անգլիայի հովանաւորութեամբ պիտի ձգտէին մի ինքնավար Հայաստան ստեղծելու, նման Բօլղարիային, և որ հայերին տրուած այս կամ այն զիջումները կարող էին սկիզբ լինել մի այդպիսի ինքնավարութեան — այդ միտքը ամենազարգացած պատերազմ եր, որ մղեց սուլթանին բոլղարական սարսափները աւելի մեծ չափերով կրկնելու Հայաստանում»:

Նոյն միտքն է յայտնում եւ ամերիկացի միսիօնար Գրին, որը, ինչպէս եւ Բրայս, չհամակրելով հանդերձ արտասահմանեան հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններին, պնդում է սակայն, որ տաճիկները բաւական ճարպիկ կերպով աշխատում են դարձնել հասարակութեան ուշադրութիւնը յեղափոխականների վրայ, որպէսզի կարողանան ծածկել իրենց սեփական գործողութիւնները: Իսկ եթէ հարցնէք թէ որո՞նք են այդ «սեփական գործողութիւնները»՝ Գրին մատնացոյց է անում The Independant ամերիկեան լրագիրը, ուր ասած է.

«Այսպիսով Նըլլըզ-քեօչկի միջոցով 1840 թւին (Սուրբիայի

3308-2002
(3436)

քրիստոնեաների ջարդը), Բէզէր-խանը 1850 թւին (նեստորականների եւ հայերի կատորածները Բիւրդիստանում), Խուրշիդ փաշան 1860 թւին (մարօնիտների սիւրբացոց կատորածները Լիբանանում և Դամասկոսում), Շէֆկէտ փաշան 1876 թւին (բուղարների կատորածը) եւ Աէքի փաշան 1894 թ. (Սասունի ջարդը) — մէկը միւսի ետեւից ջանք են թափել մի ազնիւ եւ մարդասիրական գաղափարի վրայ, — ազատել տաճկական կայսրութիւնը քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնից» *):

Դառնալով հայերին՝ Գրինը՝ մի կողմից հետեւելով Բրայսին եւ միւս կողմից (ինչպէս ինքն էլ խոստովանում է) մանաւանդ Բոլլէն ժակմէնին՝ — գրում է.

«Ասում են, որ հայերը իրենք իրենց զժբախտութիւնների պատճառ եղան, զրգոելով թուրքերին: Բայց ո՞վ զրգոեց հայերին... Նրանք տեսան, որ Բուլղարիան ազատեց արիւնից եւ նախատական վիճակից ու սա դրեց ինքնաճանաչութեան եւ բարութեան ճանապարհի վրայ՝ եւրոպական պետութիւնների պաշտպանութեան ներքոյ: Միթէ կարելի է զարմանալ, որ հայ ժողովրդի սրտում եւս բարձրացած յոյսեր եւ քաղաքացիներ — մի այնպիսի ժողովրդի, որ բնաւ ստոր չէ բուլղարներից եւ շատ դէպքերում աւելի տաղանդաւոր... Հայ յեղափոխական գաղափարը ներկայանում է իբրև մի նոր երեւոյթ այս խաղաղ եւ դարերի ընթացքում հնազանդութեամբ տաճկական լուծը կրող ժողովրդի կեանքում: Բայց զա բնական հետեւանք է այն ստատիստիկ կացութեան, որ նկատուում է Բերլինի դաշնագրից յետոյ. եւ այս ախար կը դառնայ օրէցօր աւելի թունաւոր, աւելի և աւելի վարակիչ, մինչև եւ-

* Այս շարին աւելացնենք եւ սուրբան Մանուղիկն, որ 1822 րչին առնւազն 50,000 յոյների ջարդի նեղիւնակն եղաւ:

րոպական բռնիկները չդիմեն խիստ ու արմատական միջոցների՝ «հիւանդ մարդու» վերաբերմամբ»:

Մտեկվայի համալսարանի պրոֆէսոր, կոմս Լ. Կամպոլսի, յենւելով արեւելեան գործերին քաջ ծանօթ յայտնի դիւանագէտ կոմս Բէնէդէտտէի կարծիքի վրայ՝ ասում է:

«Տաճիկներ՝ համոզելով, որ իրենց սիրապետութեամբ ալեկ կողմից վստմը է սպառնում այժմ դէպի քրիստոնեաները բայց արհամարհանքից, նաև կատաղի. անողորմ ատելութիւն են տածում: Իրենց կոյր զայրագնութեան մէջ, որ — աւելացնենք — միմիայն սասանում է Եւրոպայի անկարող եւ անվճարական միջամտութեամբ, նրանք չեն տեսնում ուրիշ ոչ մի միջոց իրենց զօրութիւնը պահպանելու և սպառնացող վտանգների առաջն տանելու, բայց թէ կատորածների միջոցով քրիստոնեաներին ջնջելը: Այստեղից առաջ են գալիս քրիստոնեաներին կատորածները ամեն տեղ, ուր վերջիններս լիորձում են դիմադրել Տաճիկներին Բուլղարիայում, Բոսնիայում, Հայաստանում, Կրէտէղում և այլն: Այդ սիստէմը անւանում է «խաղաղացում» և մեծահոգի փատիշահի հայրական կառավարութեան վերահաստատում: Այդպիսի մի կառավարութեան դիմաց մի թէ կարող է խօսք լինել «օրինականութեան» մասին և ի՞նչ տեսակ «խաղաղասիրութեամբ» կարելի է արդարացնել նրան պահպանելու ցանկութիւնը»:

Յրանասական կեյտնի գործիչ եւ գրող Ժան Ժօրկույ հայկական հարցի մասին պարլամէնտում արտասանած իր դեղեցիկ ճառի մէջ, դիմելով արտաքին գործերու նախարար Հանստօյի, 1897 թւի հոկտեմբեր 3-ին ասաց.

«Դուք մոռացաք աւելացնել... որ հայ յեղափոխականների վրայ ինչ դատաստան էր որ կորենք — ապահովապէս նրանք զրգոելներ (Provocateur) չեղան»:

Դուք մոռացաք յիշեցնել, որ նրանց պատասխանա-
տուութիւնից առաջ, եթէ միայն նրանք ունէին այդ-
պիսին — և ի՞նչ կարող է լինել մի քանի մարդկանց
կամ մի քանի կօմիտէներու պատասխանատուութիւնը մի
ամբողջ ժողովրդի նահատակութեան ու կոտորածի դի-
մաց, — կրկնում եմ, դուք մոռացաք յիշեցնել, որ այդ
մարդկանց պատասխանատուութիւնից շատ առաջ եւ
նրանցից էլ վեր՝ կար սուլթանի եւ Եւրոպայի պատաս-
խանատուութիւնը»:

Գերմանացի հայասէր Լեպցիուս, որ «Հայաստան եւ
Եւրոպա» իր գրքի վերնագրի տակ գրել է՝ «Մի ամբաս-
տանագիր մեծ պետութիւնների դէմ», մանրամասնօրէն կո-
տորածների խնդիրը քննելուց յետոյ, ասում է.

«Կրկնում ենք մեր հարցը. — ի՞նչ բան են Հայաս-
տանի ջարդերը, պատասխանում ենք. դ ս Բարձր Գը-
րան ձեռք առած վարչական մի միջոց է, որը ուրիշ
շարժառիթ եւ նպատակ չունի, բայց եթէ հայ ազգի
շնչումովը անիրագործելի դարձնել մեծ պետութիւննե-
րի պահանջած բէֆօրմները... Բայց հասկանանք իրար.
ինչ որ արժանի է պարսաւանքի — դա ոչ թէ այն է,
որ Եւրոպայի դիւանագէտները ուզեցին իրենց ձեռքն
առնել մի խեղճ ու ջարդւած ժողովրդի դատ, այլ այն՝
որ նրանք այդ արին այնպիսի մի ձեւով, որ հայերը
ստիպեցին իրենց արիւնով վճարել նրանց քաղաքակա-
նութեան գինը»...

Միջազգային իրաւունքի հեղինակաւոր պրօֆէսօր
բէլգիացի Բօլլէի ժակմէն իր մէկ աշխատութեան մէջ («Հա-
յաստան, հայեր եւ դաշնագիրներ») դեռ 1887 թւին, երբ
ոչ մի յեղափոխական շարժման մասին խօսք չկար Եւրոպա.
յում, գրում էր.

... «Հայկական հարցը, շնորհիւ Բերլինի դաշնա-
գրի 61-րդ յօդուածի՝ մտաւ միջազգային դրական իրա-

ւունքի շրջանը եւ մտաւ ոչ թէ դիւանագիտութեան
քմահանձոյքով, այլ իբրեւ նախընթաց փաստերի եւ դա-
շինքների տրամաբանական հետեւանքի, նոյն այդ տրամա-
բանութիւնը պահանջում է այժմ, որ 61-րդ յօդուածը
գործադրուի: Եթէ այս պահանջը չիրագործուի, եթէ այս
շատ ընդունակ ժողովուրդը, որ ազգային գիտակցու-
թիւն ունի եւ որի իրաւունքները հանդիսաւոր կերպով
արդէն ընդունւած են, առաջւայ պէս անպատիժ հա-
րըստահարւի. եթէ սանիկ կառավարութիւնը չկամենայ
կամ չկարողանայ կատարել իր խոստումները, իսկ Եւ-
րոպան մոռանայ յիշեցնել նրա այդ մասին, — այն ժա-
մանակ հայկական հարցի հետ՝ առաջին յարմար առի-
թով կը պատահի նոյնը, ինչ որ պատահեց բուսնա-
կան, սերբիական, բուլղարական, բուսնիական հարցերի
հետ: Դա կը լինի մէկը այն անակնկալներից, որոնք
սովորաբար առաջ են գալիս անհեռատեութեան շնոր-
հիւ ինչպէս դիւանագիտութեան, այնպէս էլ բժշկա-
կանութեան մէջ: Նրանք նման են այն վառ ու փո-
քորկալի սեղդերին, որոնք — շնորհիւ այն բանի, որ
սկզբում անխնամ են վերաբերւում, — լանկարձ բուլն
կում են լափող եւ մահաբեր արագուրեւ մը:

Դիմենք այժմ եզրակացութիւններին: Ամբողջով
այդ կարծիքները, մենք տեսնում ենք, որ Մակ-Կօլ, Բրայս
և Դիլօն Անդլիայում, Գրին Ամերիկայում, Կամարովսկի
Ռուսաստանում, Ժօրէս Ֆրանսայում, Լէպցիուս Գերման-
իայում, Բօլլէի ժակմէն Բէլգիայում — միաձայն պնդում
են, որ հայկական կոտորածների բուն պատճառներն են մի
կողմից՝ սանիկ կառավարութեան գիտակցօրէն ընդունած վը-
նիւր՝ նազեցնել հայերի քիւր Հայաստանում (միանգամայն
անկախ յեղափոխական շարժումներից) եւ միւս կողմից՝ Եւ-
րոպայի ֆաղափականութիւնը հայերի վերաբերմամբ:

Այո՛. այդ բոլոր հեղինակները ոչ մի տարակուսանք
չեն թողում, որ սուլթանական կառավարութիւնը հայերի

ջնջման ձգտելու համար ունէր աւելի խորին շարժառիթ-
ներ, քան յեղափոխական ձեռնարկներն են, ինչպէս ենթա-
դրում է ամբոխային տրամաբանութիւնը:

Ահա այդ շարժառիթները.

Սուաջիւն.— Հաւասար եւ ազատ պայմաններում տա-
ճիկները անկարող են մրցել հայերի հետ, որոնք գերազան-
ցուս են նրանցից կուլտուրայով, իրենց անելութեան ու-
ժով եւ տնտեսական յառաջդիմութեամբ:

Երկրորդ.— Հայերի մտաւոր-բարոյական վերածնու-
թիւնը մի կողմից եւ տաճկական դարձուբերիլի բէթիմը միւս
կողմից՝ անհրաժեշտորէն ստեղծեցին հայկական շարժումը,
որի հետեւանքը եղաւ հայկական հարցը, իբրև Հայաստա-
նի ինքնավարութեան ծրագիր կամ առնւադն — պահանջ՝
բէթորմներ մտցնելու հայկական նահանգներում, որ ուրիշ
ոչ մի կերպ չէին հասկանում տաճիկները, բայց եթէ Թիւր-
քիայի ջլատում:

Ներքոդ.— Հայկական նահանգները սահմանակից են
Ռուսաստանին — տաճիկների համար այդ ամենավտանգա-
ւոր թշնամուն. խոստացած բէթորմները կարող են առիթ
տալ ռուսների միջամտութեան, որ հաւասար կը լինի հայ-
կական նահանգների գրաւման, մանաւանդ որ պատերազմի
ժամանակ հայերը կարող են մեծ ծառայութիւններ մատու-
ցանել ռուս զօրքերին:

Այդ մէկը իսկ ինչ վերաբերում է միւս հիմնական
պատճառին — այն է՝ Եւրոպայի քաղաքականութեան, նոյն
հեղինակները միեւնոյն ներդաշնակութեամբ պնդում են,
որ Եւրոպան իր վրայ վերցնելով հայերի վիճակը բարեօր-
ւու պարտականութիւնը, դրանով Թուրքիայի ամբողջու-
թեան կամ գերիշխանութեան առաջ բացեց երկիւղի մի մեծ
դուռ, բայց միաժամանակ ոչ միայն օրէն ազդու քայլ չա-
րաւ յօգուտ հայերի, այլ շնորհիւ իր եսամոլ, նախանձոտ
ու ոճրագործ ընթացքին, միանգամայն ապահովեց Մեծ
Միտրասպանին՝ իրագործելու հայկական կոտորածների
դժոխային ծրագիրը...

Եթէ մենք ճիշտ ամփոփեցինք օտար հեղինակների
մատնացոյց արած պատճառները, ապա հարցնում ենք.—
ի՞նչ մաս ունեն այդ պատճառների մէջ հայ յեղափոխական-
ները, որոնց մեղադրում է այսօր ամբոխային տրամաբա-
նութիւնը:

Միթէ՞ նրանց քարոզների շնորհիւ էր, որ հայ ժողո-
վուրդը սկսեց գերազանցել տաճիկներից իր անելութեան
ուժով, տնտեսական յառաջդիմութեամբ, կուլտուրայով...

Միթէ՞ նրանք ստեղծեցին հայերի մէջ մտաւոր շար-
ժում, առաջ բերին ազգային ինքնաճանաչութիւն, ազա-
տեցին Բօլղարիան և հիմք դրեցին «հայկական հարցին»...

Միթէ՞ նրանք թշնամացրին Ռուսաստանը Թուրքիա-
յի հետ կամ ձօտեցրին դրանց սահմանները, կպցնելով Փո-
քրը Ասիան կովկասին...

Միթէ՞ նրանք խրախուսեցին Եւրոպայի անտարբե-
րութիւնը, շահասիրութիւնը, մարդակերութիւնը...

Կարծում ենք թոյլ կը տրուի մեզ պատասխանել՝ ո՛չ:

Բայց այդ բաւական չէ: Հայ յեղափոխականները ոչ
միայն մաս չունին կոտորածների այդ իսկական պատճառ-
ներում, այլև—խորին համոզմունքով պնդում ենք.— նրանք
իրենք, ամբողջ հայ յեղափոխական շարժումը ոչ այլ ինչ է,
եթէ ոչ նոյնպէս մի անհրաժեշտ բնական հետեւեմք միւս-
նոյն տնտեսական ու պատմական քաղաքական պատճառ-
ների:

II

Բայց եթէ յեղափոխական շարժումը չի կարող պատ-
ճառ համարել հայկական կոտորածների, նա գուցէ այս
կամ այն դէպքում ծառայել է իրրև առիթ, իբրև պատր-
ւակ այդ կոտորածները սկսելուն, ինչո՞ւ ուրեմն տալ առիթ

կամ պատրուակ, կարող ի ասել ընթերցողը, ինչպէս ասում են շատերը և դրանց թւում — թէ և երբեմն շատ ծուռ ու մուռ ձևերով — նոյնիսկ մի քանի հայասէր եւրոպացիներ: Բնենք հարցը և այս տեսակէտից:

Ով սովոր է հասարակական երևոյթները քիչ-չատ կանոնաւոր կերպով ընդհանրացնելու, ի հարկէ, գիտէ, թէ որքան ուժեղ է իրերի ընդհանուր հոսանքը պատմական աշանձին դէպքերի, առանձին անցքերի դէմ. նա գիտէ, որ տարիներն ու տասնեակ տարիները, որոնք կարող են նշանակութիւն ունենալ անհատի կեանքում, պատմութեան մէջ մի մի վայրկեաններ են լոկ, որոնց հիման վրայ դըժւար է ռէ գուշակութիւն անել. նա գիտէ, թէ ո՛րքան աշիմաստ է ամբոխային տրամաբանութեան սովորական ընթացքը — ամեն երևոյթ դատել այն անմիջական տպաւորութիւնները համեմատ, որ ստանում է անհատը կեանքի այս կամ այն հարւածներէրից. նա գիտէ, ի՛նչ է նշանակում խօսել «առիթի» կամ «պատրուակի» մասին այնտեղ, ուր կան ներքին, հիմնական պատճառներ:

Ահա այդպէս վերաբերւելով կեանքի պատմական ելեւէջներին, մենք մեզ համար միանպատակ պարզ ենք համարում հետեւել չորս գրութիւնները:

1. Երբ կան հիմնական պատճառներ ո՛րէ և երևոյթի առաջ գալու համար — առանց ակներև «առիթի» էլ երեւոյթը զարգանում է:
 2. Երբ չկան հիմնական պատճառներ — նոյնիսկ խոշոր դէպքերն էլ «առիթի» նշանակութիւն չեն ստանում:
 3. Երբ կան հիմնական պատճառներ — հարկաւոր դէպքում «առիթ» կամ «պատրուակ» երբեք չի պակասիլ:
 4. Երբ կան հիմնական պատճառներ — դրանց դէմ կուող բոլոր միջոցները ոչ միայն վնասակար չեն կարող լինել, այլև միանպատակ անհրաժեշտ հակադէմ պիտի համարեն:
- Այս կէտերի համաձայն էլ մենք կը դասաւորենք մեր ասելիքը:

Բոլորիս յայտնի են այն կատաղի հալածանքները, որ վերջին տարիները ոռւս կառավարութիւնը յարուցել է հայերի դէմ: Մեզ համար այդ ամենը շատ հասկանալի է այն տեսակէտից, որ հայ տարրը վերջին ժամանակներս տնտեսապէս եւ մտաւորապէս ուժեղանում էր Կովկասում. իսկ ոռւսական անընդունակ բիւրօկրատիան եթէ շատ բան էլ չի հասկանում, գոնէ այդքան հասկանում է, որ իր սեփական ուժը պահպանելու հիմնաքարը — հպատակների թուլութիւնն է: Նոյն տեսակէտից մեզ համար միանգամայն պարզ են նաև հրէաների պարբերական ջարդերը հարաւային Ռուսաստանում և մի շարք ուրիշ երևոյթներ: Բայց հարցնում ենք. ի՞նչը «առիթ» տւեց այդ բոլորին: Որ հրէաները իբրև մի ամբողջութիւն, ամեն բանով հետաքրքրւում են, բացի քաղաքական հարցերից — այդ յայտնի է ամբողջ աշխարհին: Որ հայերը ոռւսաստանում ամենախոնարհ կերպով համակերպում են կառավարութեան բոլոր հարւածներին — այդ ևս ստոյգ է. ոռւսաց կառավարութեան բոլոր խուզարկութիւններն ու ձերբակալումները, գաղտնի հսկողութիւններն ու բաղմամբիւ ըննութիւնները երբեք չկարողացան այդ կառավարութեան դէմ ո՛րէ և գաղտնի գործունէութեան հետքեր գտնել: Կարո՞ղ է միթէ խօսք լինել սրանից էլ աւելի «խոհմութեան», «ղզուշութեան», «չըջահայեցութեան» մասին: Եւ սակայն հայերին Կովկասում հալածում են, հալածում են անվերջ, ամենաանսիրտ, ամենատխմար կերպով: Բայց երեւակայեցէ՛ք, ընթերցող, ի՛նչ կը լինէր, եթէ մէկը ձեզնից կովկասեան հայ դպրոցների առաջին փակման միջոցին, այսինքն 1885-ին, չտանելով կառավարութեան բարբարոս կարգադրութիւնը՝ վճռէր ոռւսահայերերի մէջ այդ առիթւ առաջացած ընդհանուր զայրոյթի արտայայտութիւնը լինել եւ հայոց դպրոցներից մէկի կամ միւսի շէմքում տեղնուտեղը փռէր ոռւս պաշտօնեաներից ոեւէ կիրիլլովի կամ Պետրովի դիակը. Կարո՞ղ էք մի վայրկեան անգամ տարակուսել, որ այդ դէպքում յետագայ բոլոր հալածանքների «պատճառ», «առիթ», «պա-

տըրուակ — ինչ կամենում էք — պիտի համարէր այդ դի-
մադրութեան դէպքը: Եւ ո՞վ գիտէ, կը բաւականանա՞ր
արդեօք Բաբոխային տրամաբանութիւնը միմիայն Ռուսաս-
տանով, թէ Լօրանովների քաղաքականութեան (հայոց հար-
ցի վերաբերմամբ) սկզբնապատճառն էլ նոյն այդ «սոսկալի»
դէպքը պիտի համարէր... Նոյնը ի հարկէ, կը լինէր հրէա-
նքի մէջ, եթէ այնտեղ էլ ոեւէ հակակառավարչական գոյն
ունեցող իրողութիւններ տեղի ունենային: Ահա ուրեմն հա-
լածանքների եւ ջարդերի կենդանի օրինակներ, որոնց հա-
մար ի զուր կը լինէր ոեւէ սկներեւ զսոթիթ» փնտռելը:

Բայց անցնենք թիւրքային:

1880 թւի սեպտեմբեր 11-ին Բ. Դրանը ներկայացրած
ընդհանուր մի ծանուցագրի մէջ վեց պետութիւնները, ի
միջի աչոց պնդում են.

«Հէնց այն դարձւածները, որոնցմով Բ. Դուրը ի-
րեն իրաւունք է համարում խօսել հայաբնակ նահանգ-
ներում կատարուած յանցանքների մասին, ապացու-
ցանում են, որ Դուրը չի ընդունում այն անխելանու-
րիւնք որ սիրում է այդ նահանգներում, ոչ էլ իրերի
գրութեան լրջութիւնը, որը եթէ շարունակուի, հա-
ւանօրէն պիտի առաջացնէ Բրիտանիաների ջնջումը այդ
լայնասարած նահանգներում»:

Ռուս սպայակոյտի գնդապետ Կարցով՝ Ռուսաց աշ-
խարհադրական ընկերութեան յիշատակարաններում «Քըր-
դեր» վեքնագրով իր մի յօդուածի մէջ բերում է հետեւեալ
փաստը:

«1880 թւին վանում տեղի ունեցաւ քիւրտ ցեղա-
պետների մի համագումար (գլխաւոր խորհուրդը իսկա-
պէս կայանում է Շամդինանում), Ասում են, որ տա-
ճիկները զաղտնի առաջարկեցին նրանց՝ վերջնակա-
նապէս ոչնչացնել Քիւրդիստանում (°) դեռ եւս մնացած

հայերին: Ոչ մի անկարելի բան չկայ այսպիսի մի ա-
ռաջարկութեան մէջ, եթէ ի նկատի առնենք, որ այն
ժամանակ նոր էր հրատարակւած հայերին ինքնավա-
րութիւն խոստացող Յարդ յօդուածը: Չնայելով իրենց
ատելութեան եւ արհամարհանքին դէպի հայերը, քիւր-
դերը սակայն չընդունեցին այդ առաջարկը, ինչպէս
պատմում են, այն պատճառով, որ պետերէց մէկը նը-
կատեց. «Երբ մենք կը ջնջենք հայերին՝ տաճիկները
մեզ վրայ կը յարձակեն»:

Փաստը միանգամայն ճիշդ է, եւ իր ժամանակին 900
հայեր վանում ընդհանուր ստորագրութեամբ բողոքեցին
կառավարութեան այդ ծրագրի դէմ: Բայց, ինչպէս տես-
նում է ընթերցողը՝ թէ վեց պետութիւնների հաւաքական
ծանուցագիրը, որը նախատեսուած էր հայերի ջնջումը ա-
ռանց սակայն կանգ առնելու համար հարկաւոր ոեւէ «ա-
ռիթի» վրայ եւ թէ հայերին ջնջելու ծրագիրը ու դրա ի-
րագործման համարձակ փորձերը տեղի են ունեցել մի այն-
պիսի ժամանակ, երբ որքան մեզ յայտնի է, հրապարակի
վրայ դոյութիւն չունէր ո՛չ մի հայկական յեղափոխական
կազմակերպութիւն:

Ո՞ւր մնացին ուրեմն յանցապարտ «առիթները»...

Անցնենք մեր վերը բերած չորս գրութիւններից եր-
կորդին:

Գաղտնիք չէ, որ թիւրք ազգաբնակչութիւնը Կովկա-
սում մի որրան է՛ւամենասոսկալի աւազակութիւնների, որ
թիւրք աւազակների անթիւ խմբերը Կովկասի մէջ կազմում
են երկրորդ կառավարութիւն, որ նրանք երբեք չեն խնա-
յում ուսուստիկանութեան ներկայացուցիչներին՝ աջ ու
ձախ գնդակահարելով նրանց, և մինչև իսկ փորձեր են ա-
րել գերի վերցնելու գաւառապետանիք եւ նոյնիսկ նահան-
գապետ: Յայտնի է նոյնպէս՝ որ նոյն ուսուստիկան
թիւրք կովկասեան ազգերէց թիւրքերին սիրում է բոլորից

աւելի: Չարմանալի չէ՞: Թիւրքերը երկիրը անիշխանութեան են մատնում, կոտորում են իրենց ետեւից գնացող մանր ու խոշոր պաշտօնեաներին, ամեն տեղ իրենց հայրենակիցների մօտ գտնում են ապաստան եւ պաշտպանութիւն, սպառնում են մի գեղեցիկ օր երկիրը թողնել: առանց կառավարիչների, բայց եւ այնպէս ուսաները այսօր հոգեզմայլ քնքուշութիւն են տածում ղէպի թիւրքերը, փոխանակ... փոխանակ նրանց ջարդելու, ինչպէս պիտի հետեւէր ամբոխային սովորական աշխարհահայեացքից: Նոյն երեւոյթը տեղի ունի Տաճկաստանում քրդերի վերաբերմամբ: Շատ տեղ եւ շատ վաղուց քիւրդ աշիրէթները թշնամական, անկախ դիրք են բռնել տաճիկ կառավարութեան դէմ. բայց այն օրից, երբ վերջինս համոզեց որ քրդական ցեղերը իրենց ներկայ վիճակում եւ սեփական ուժերով միայն անկարող են «Բիրդիստան»ը վերականգնել, նա՛ ոչ միայն այլեւս չի հալածում քրդերին, այլ, ինչպէս գիտեն, նրանց վրայ է հիմնում հարկաւոր ղէպքերում իր ուժը: Ի՞նչ եղբակացութիւն կարող ենք հանել այս երեւոյթներից.— այն որ քանի դեռ թիւրքերն ու քիւրդերը կովկասում եւ Տաճկաստանում դռնուում են իրենց այժմեան տնտեսական դրութեան եւ կատարեալ տգիտութեան մէջ, նրանց ներում են եւ դեռ շատ երկար ժամանակ պիտի ներւին հազար ու մի տեսակ «առիթներ»...

Լօրդ Ստրատֆօրդ դը Բէրկլիֆ, որ համարում է Տաճկաստանի լաւ բարեմամբներից մէկը, իր «Արեւելեան խնդիրը» վերնագրով աշխատութեան մէջ ասում է.

«Տաճկաստանը թոյլ է, մոլեռանդ եւ վատ է կառավարւում... Արեւելեան հարցը մի փաստ է, մի իրականութիւն, որ ձգձգւում է անվերջ... Դա մի հրաբուխ է... որի ժայթքումները կրկնում են յաճախ, բայց այդ ժայթքումների առիքները անորոշ են եւ ազդեցութիւնը աւելի... Միթէ 1860 թ.ին Սիւրիայում տեղի

ուենեցած կոտորածը մեզ համար անսպասելի չէ՞ր... Ունե՞նք արդեօք սեէ լուրջ հաւաստիք, որ չեն կրկնելու միւսնոյն սարսափները, միւսնոյն անխուսափելիութիւնը եւ նոյնանման ղէպքերը... Տաճկական կայսրութեան արդի դրութիւնը որոշւում է նրա ղէպի կատարեալ անզօրութիւն տանող բնական ընթացքով... Մենք չգիտենք, արդեօք շուտով եւ որտե՞ղ կրկին կը կր ժողվեն անգղիներին նոր կոտորածները կամ խոսովութիւնները»:

«Ժայթքումները կրկնւում են յաճախ», «առիթները անորոշ են», «ղէպքերը անսպասելի» — ասում է Ստրատֆօրդ ու անցնում, որովհետեւ այդ ամենը բղխում է Տաճկաստանի դրութեան «բնական ընթացքից», որովհետեւ երբ մի պետութեան կեանքում գոյութիւն ունեն որոշ հիմնական պայմաններ, նրանք անզստանալի կերպով այսօր թէ վաղը պիտի առաջացնեն նաեւ իրենց ճակատագրական հետեւանքները բոլոր հարկաւոր ու ոչ հարկաւոր՝ բոլոր որոշ ու անորոշ «առիթ-պատրուակներով» հանդերձ:

Եւ իրա՛ւ: Մենք արդէն տեսնք, որ սուլթան Ապդիւլ Համիդ իր հայաջինջ ծրագիրը գործադրելու համար ջանքեր էր անում դեռ 1880 թ.ին, երբ ըստ երեւոյթին հայերի կողմից «առիթներ» չէր տրւած: Բայց մի՞թէ, եթէ այդ էլ չգիտնայինք, երբեւիցէ տաճիկ կառավարութեան համար պիտի պակսէին «առիթ-պատրուակները»:

1880 թ.ի մայիսին հիւպատոս Էվերս հետադրում էր անգլիական կառավարութեան.

«Եթէ մի տարի առաջ (1879) չկար ոչ կեանքի, ոչ գոյքի ապահովութիւն, այժմ այդպիսի ապահովութիւն աւելի քիչ կայ: Եթէ առաջները աղքատութիւն կար, այժմ, աւելի է, արդարադատութեան նշոյլ անգամ չկայ, իսկ յանցանքները, կաշառակերութիւնը եւ բռնութիւնները աւելցած են... Ամբողջ ազգաբնակչութիւնը կատարեալ յուսահատութեան մէջ է եւ այժմ

աւելի յաճախ, քան առաջ, վրդովիչ փաստեր անաչ են բերում անկարգութիւններ եւ տեղական խռովութիւններ, մինչեւ անգամ անաւց մասնաւոր փոխադարձ համաձայնութեան եւ նախամտածութեան խեղճ ռայաների կողմից, որոնք համբերութեամբ տանում էին բազմադարեան բռնութեան ճնշումը»:

Ընթերցողին խնդրում ենք ուշադրութիւն դարձնել այս «առանց փոխադարձ համաձայնութեան եւ նախամտածութեան» դեռ 1880ին առաջացող «տեղական անկարգութիւնների և խռովութիւնների» վրայ. հրաւիրում ենք նրան ծանօթանալ հիւպատոս Կլէյտոնի մի հեռագրի հետ, ուր նա նկարագրում է մի ինչ որ բինբաչու հարստահարութիւնների պատճառով ծագած այդ տեսակ խռովութիւններից մէկը (Կապոյտ գիրք, 1881), յիշեցնում ենք նրան, որ Տաճկաստանում լապտերներով չպէտք է փնտռել «վրդովիչ փաստեր», առաջարկում ենք մտաբերել 1880ի վաճառի բողոքագիրը. խնդրում ենք ի նկատի առնել, որ հայ ժողովուրդը այնքան ստորնացած չէր, որ միշտ լուրթեամբ տանէր իր դժոխային դրութեան ամբողջ ծանրութիւնը, — և այս բոլորից յետոյ կրկնում ենք մեր հարցը. մի՞թէ իրաւ որ հայկական հալածանքների համար «առիթներ» պիտի պակսէին Հայաստանում, եթէ յեղափոխական կազմակերպութիւնների գործունէութիւնը չլինէր:

Վերջապէս հայկական անօրինակ աղէտների համար անպատճառ «առիթներ» որոնողներին կ'առաջարկէինք փոքր ինչ կանգ առնել նաեւ ուրիշ կարգի մի շարք երեւոյթների վրայ, որոնք հայ ժողովրդի թոյլ ցնցումների դիմաց գուցէ, աւելի մեծ, աւելի նշանաւոր «առիթներ» համարուեն:

Այդպէս՝ հայկական հարցով հետաքրքրուող բոլոր հեղինակները պնդում են, թէ տաճիկ կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէր, որ հայ ժողովուրդը ապստամբութեան համար չունի «ոչ փող, ոչ զէնք», և այդ պատճառով հայերի յեղափոխական ձգտումներից նա երբեք երկիւղ չունեւ: Հայ-

կական հարցը վտանգաւոր էր Տաճկաստանի համար — ասում են միեւնոյն հեղինակները — այն տեսակէտից, որ խնդրի հետ կապւած էր եւրոպական միջամտութիւն — մի հանգամանք. որ միշտ սոսկում է ազդել թիւրքերի վրայ: Եթէ մի բոպէ ընդունենք այդ տեսակէտը, այն ժամանակ պէտք է ընդունենք նաեւ, հայ յեղափոխական ձեռնարկների հետ չեն կարող համեմատուել իրենց գրգռիչ ազդեցութեամբ ոչ 1879 թւին Անգլիայում ծագած ծովային ցոյց անելու միտքը, ոչ մեծ պետութիւնների բազմաթիւ անգամ կրկնած պահանջները, ոչ Սասունի քննիչ յանձնաժողովը, ոչ քարենորոգումների ծրագրիչը եւ ոչ էլ նոյնիսկ Մեծ Ծերունու շանթող լեզուն, որի ուժը սուլթան Համիդը զգացել էր դեռ 1876 թւին:

Ահա թէ ինչ են ասում այդ կարգի երեւոյթների մասին մի քանի հեղինակներ: Դօքտոր Լէպցիւսի գրքում կարդում ենք.

«Հայ ազգաբնակչութեան ջնջման այդ ծրագրերը արդէն տարիներից ի վեր պատրաստուած էր: Եւ այդ ջրնջման գործը կատարելու համար նշանակուած գործիքները խորին լուրթեան մէջ աշխատում էին, երբ Դուռը հարկադրեց՝ Հայաստանի մէջ ռեֆորմներ մտցնելու սիպոյական պահանջի պատճառաւ՝ արագացնել այդ շարժումը: Այն ժամանակ նա որոշեց, ամբողջ Եւրոպան իր դէմ ոտքի հանելու վտանգին տակ՝ մէկ հարւածով բնաջինջ անել հայ ազգը եւ վերջ դնել այդ ատակի քրիստոնէութեան, որ անդադար Եւրոպայի համալրութիւններն էր գրգռու: Ջարդերը կատարուեցին մի յայտարար համաձայն: որի մէջ տեղերը, վայրերը, գոհների ազգութիւնը եւ մինչեւ անգամ սպանութիւններն ու բալանի եղանակը նախատեսուած էին»:

Նոյն հեղինակը մի ուրիշ տեղ.
«Մի բարձր թիւրք պաշտօնեայ՝ խօսելով հայկական հարցի մասին՝ հետեւեալ կարծիքն է յայտնել. մի

խաբւիք կառավարութեան այն անմիջական սեպեկազիւրեն-
 քով, որոնք ճիշդ են թափում կոտորածների մեղքը
 հայերի վրայ ձգելու: Կառավարութիւնը հայերին պատ-
 ժելու համար մի նախագծած ծրագիր ունէր. սուլ-
 թանը զայրացած էր, որ իրեն ստիպում էին ռեժորմենտ
 տալու և զրա համար ռէֆորմների ծրագիրը ստորա-
 գրուելուց յետոյ նա հրաման տւեց շարշուէլ հայերին
 իր զօրութիւնը ցոյց տալու համար:

Ականջ դնենք եւ Դիլօնին.

«Անկողմնակալ դիտողը, որ ծանօթ է Տաճկաստանի
 և նրա բնակիչների սոսկայի դրութեանը... համարձակ
 պիտի պնդէր, որ հրապարակային ժողովների
 մեջ համակրութեան արտայայտութիւններ, որոնց հետե-
 ւում է կատարեալ անգործութիւն, ոչ միայն աւելի
 վատ են, քան իրական օգնութիւնը, այլ դրականապէս
 վնասակար են... Աւելի լաւ չէ՞ր լռելիք բոլորովին
 Սասունի կոտորածների առթիւ եւ աչքներս փակէինք
 մահու սարսափների առաջ, քան կատաղութեան չափ
 գրգռէինք տաճիկին (քննիչ մասնաժողով ուղարկելով)
 և ապա թողնէինք նրան կատարելապէս ազատ իր չա-
 րութիւնը քրիստոնեաների գլխին թափելու»...

Ահա թէ ինչ է ասում և Լաուեր՝ ամերիկացի միսիո-
 նէր Գրինի գրքի առաջարկում:

«Իմ համոզմունքն է, որ այդպիսի փոփոխութիւն-
 ներ (քարեիդիստոմ Տաճկաստանի) ներկայումս կարող
 են ձեռք բերել. եթէ քաղաքակիրթ աշխարհում ար-
 դէն առաջ եկած հետաքրքրութիւնը արտայայտի խե-
 լացի եւ վճռական գործողութեամբ: Յոյսս դրած այդ-
 պիսի գործողութեան վրայ, ես հրատարակում եմ այս-
 փոքրիկ գիրքը, — ինչպէս եւ քանակաւ սիրապետու-
 քեան զոհերի օգտին տեղի ունեցող ամբողջ ազիսացիւն-
 —միայն աւելի կը սասկացնի նսեումը»:

Տեղի չէ, ի հարկէ, այստեղ ասելու, թէ որքան ի-
 բաւացի է Գրինի գրքի հրատարակութիւնը «խելացի եւ
 վճռական գործողութեան» համար աւելի նպաստաւոր հան-
 դամանք նկատել, քան հայ յեղափոխականը կարող էր հա-
 մարել իր ոււմբը, որով նա որոտում էր թուրքոյ սրտում
 փաստերը արդէն կատարել են. գիրքը հրատարակել է,
 ոււմբն էլ պայթել — երկուսն էլ այոյսերը դրած քաղաքա-
 կիրթ աշխարհի խելացի և վճռական գործողութեան վրայ»
 ... Տեղի չէ նաև քննել, թէ ո՞ր չափով արդար է Դիլօ-
 նը, «նրա սակար գտնելով Սնգլիայի միջամտութեան փոք-
 ձերը: Մեզ համար հետաքրքիրը այն է, որ հետեւելով այդ
 հեղինակներին, մենք պիտի համարենք սուլթանին գրգը-
 ոելու մի խոշոր «առիթներ» նաև ռէֆորմների ծրագրի-
 րը, դեռ պանների դիմումները, պարլամէնտական հարցա-
 պնդումները, Սասունի քննիչ մասնաժողովը, հայոց դատին
 ներկրած բոլոր համակրական միտինգները. հրատարակու-
 թիւնները և այլն և այլն: Գուցէ այդ այդպէս էլ է, — մենք
 չգիտենք, բայց եւ այնպէս փաստն այն է, որ դեռ մենք
 չենք պատահել մի հայի, որը չուզենար հայկական հարցը
 միշտ յուզւած տեսնել Եւրոպայի մէջ. մենք դեռ չենք լը-
 սել և ոչ մի ձայն, որը ուղղուած լինէր մեր անբախտ ժո-
 ղովրդի վիճակին արձագանգ տւող ուէ քայլի դէմ, որ ան-
 շահախնդրաբար արել են օտարները: Եւ ո՞ւմ բերանը կը
 քացուէր այդպիսի մի դատապարտութեան համար: Սակայն
 տեսնում է՞ք, որ շատ յարգելի անձնաւորութիւնների կար-
 ծիքով, այդ բոլորը նոյնպէս կարող էր «առիթ» ծառայել...
 Այո՛, ընթերցող, երբ կան հիմնական պատճառներ, խնդրի
 հետ կապուած ամեն մի երևոյթ ինքնաւարտութեան «առիթ»
 կամ «պատրուակ» կարող է համարել, և դրանով չէ, որ
 չափուում է երևոյթի նշանակութիւնը:

Դա լոկ մեր տեսակէտը չէ, այլ պատմական մի ճըշ-
 մարտութիւն:

III

Մենք արդէն ցոյց տօինք հայկական աղէտների հիմնական աստիճանները և այսպէս կոչւած առիթ կամ պատճառակցների դերը այդ աղէտների մէջ: Ժխտելով միանգամայն, թէ հայ յեղափոխական շարժումը մեր անհամար կորուստների հիմնական պատճառների շարքում ուէ տեղ է բռնում, մենք ցոյց տւինք նաև, որ այդ շարժումը նոյնիսկ առիթ կամ պատճառակ համարել կարող է միմիայն սահմանափակ, պայմանական մտքով — նոյնչափ, արչափ առհասարակ հայ ժողովրդի ազատութեան խնդրի հետ կապ ունեցող ամեն մի, թէկուզ, շատ ցանկալի, թէկուզ բոլորից ջատագովող երեւոյթ:

Այդպիսով պարզում է մեզ համար, որ այն բոլոր դանդաղանքները, որոնք այսօր ծանրանում են յեղափոխական շարժման կամ ձեռնարկների վրայ, իբրև կոտորածների պատճառ կամ առիթ, — իսկապէս ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ամբօխային տրամաբանութեանը յատուկ խառնիճաղանձ ճիւղեր, որոնք անխուսափելի են դառնում, երբ մարդիկ կամ անընդունակ են ըմբռնելու այդ շարժման ամբողջ նպատակայարմարութիւնը եւ կամ գաղափար չունեն նրա զարգացման համար անհրաժեշտ պայմանների մասին: Հազար ու մի տեսակ ձեռնպահութիւններ, պայմանական համաձայնութիւններ, «թէեւ» ու «բայց»ների հետ համեմատ համակրութիւններ կամ հակակրութիւններ — դրանք բոլորը խղճուկ մտքի արտայայտութիւններ են, որոնց բակ թագնում է կամ փափուկ կեանքի սիրահար հալայեղափոխականի ձեռնոյն ու անտարբեր դէմքը կամ թէ ետամուխ անսասակի աղքատիկ հոգին: Հարցերը ուրեմն այդպէս էլ դնենք — այսինքն տեսնենք...

1. Որքան անխուսափելի, որքան բնական եւ միաժամանակ որքան ցանկալի էր հայ յեղափոխական շարժումը, եւ

2. Որքան նպատակայարմար էր նրա գործնական ընթացքը կամ ուրիշ խօսքով նրա ընդունած տակտիկական անմիջական կուռում:

Սկսենք առաջին կէտից:

Տաճկական կեանքի իսպառ անբարոյականացած, անսահման տգէտ ու մոլեռանդ մթնոլորտը կապուած այն ընդհանուր ատելութեան և մշտական վտանգի զգացումների հետ, որոնք միշտ դեր են խաղացել տիրող տաճիկների եւ քրիստոնեաների յարաբերութիւններում, վաղուց դրել էր թիւրքիայի ժողովուրդներին այնպիսի հակակուլտուրական պայմանների մէջ, ուր ամենավայրենի հալածանքներ, անօրինակ հարստահարութիւններ, ստրկական իրաւագրկութիւն, կատարել անպարտաւորութիւն, աղքատութիւն պանդխտութիւն և այլն դարձել էին մշտնջենական երեւոյթներ նրանց կեանքում: Եւրօպական պետութիւնների աչքածակութիւնը դէպի քայքայող թուրքիան լրացնում էր երկրի խառն, անապահով, տագնապալից ներքին կեանքը, — և ահա տաճկանպատակ քրիստոնեաների համար ստեղծւել էր իրերի, մի դրութիւն, որի ճնշման տակ նրանք օրէցօր, ժամէ-ժամ բարոյապէս աւելի և աւելի պիտի ընկնէին, տնտեսապէս թշուառութեան հասնէին, մտաւորապէս յետադիմէին, քաղաքանապէս շնջման սիստէմի մշտական առարկայ լինէին:

Այդ էր պատճառը, որ տաճկական բռնութեան տակ հեծող Յունաստանը յուզւում էր դեռ 18-րդ դարից սկսած այդ էր պատճառը, որ կրէտէ, Լիբանան, Սերբիա, Չերնօզօրիա, Ռումանիա, Բօսնիա, Հերցեգովինա, Բօլղարիա, կուելով, ոմանք հարիւր տարուց աւելի, ոմանք պակաս, իրենց մեծաքանակ զոհերի գնով միանգամայն ապացուցեցին, թէ որքան անտանելի էր տաճկական լուծը «խաղաղ» կեանքով ապրելու համար: Նոյն պատճառն էր, որ դեռ 1774 թւին, ռուսաց կեյսրուհի Եկատերինա Բ-ի օրով Քիւչիւք-Քայնարջի դաշնագիրը դրեց տաճկանպատակ սլաւոններին ռուսաց կառավարութեան պաշտպանութեան տակ: Նոյն այդ պատճառով էր, որ դեռ 1815 թւին ռուս կառավարութեան մի ծանուցագիր եւրօպական պետութիւններին առաջարկում էր Եւրօպայի ընդհանուր հովանաւորութեան տակ դնել տաճկանպատակ քրիստոնեաներին: Նոյն այդ պատճառով էր, որ Սնգլիա, Ֆրանսա, Աւստրիա եւ Պրու-

որի 1854 ապրիլ 9-21ին հաւաքական արձանագրութեամբ պահանջուեալ էին «տաճկահայտակ քրիստոնեաների քաղաքական եւ կրօնական իրաւունքների ապահովում» — մի պահանջ, որ քիչ յետոյ, 1856 թւի մարտ 30-ին, Պարիզի դաշնագրում 9-րդ յօդուածը դարձաւ, իսկ 1860 թւի օգոստոսի 3-ին իրաւունք տուեց Աւստրիային, Պրուսիային եւ Տրուսաստանին՝ կրկին առանձին արձանագրութեամբ, պարտաւորել Տաճկաստանին՝ «ընդունելու լուրջ վարչական միջոցներ՝ օսմանեան կայսրութեան ամեն դաւանութեան քրիստոնեաների կացութիւնը բարելաւելու համար»։ Եւ այդպէս շարունակ՝ մինչեւ աւստրիական մինիստր կոմս Բէյստի առաջարկութիւնը 1867 թւին — բոլոր տաճկահայտակ քրիստոնեաներին տալ սահմանադրութիւն — եւ վերջապէս մինչեւ Բերլինի դաշնագիրը։

Նիւթի հանրաժանութիւնը ստիպում է մեզ չձանրանալ յատկապէս հայ ժողովրդի նախայեղափոխական «երջանիկ» դրութեան նկարագրութեան վրայ։

Հարիւր հազարաւոր գաղթումներ սկսած 18 րդ դարից, բռնի գաղթականութիւն ուսաց սահմանակից նահանգներից դէպի Տաճկաստանի խորքերը (Սերգէյ Գլինկա — «Հայերի գաղթականութիւնները») հարիւրաւոր դիւղերի ու վանքերի հողերի յախշտակում (1872 եւ 1876 թւի պատրիարքական տեղեկագիրներ)։ հարիւրաւոր ուրիշ գիւղերի կատարեալ աւերում (Կապոյտ գիրք 1880 թ.) — մասնակի կոտորածներ եւ հայերի ջնջման բացայայտ ծրագիրը (Բայազէդ 1877 թ., Չէյթուն ու Քեամիլ փաշա 1879 թ. — Լայն), բազմաթիւ դաւաճների բռնի խլամացում (մանաւանդ Կարինի եւ Տրապիզոնի նահանգներում)։ կամաւոր կրօնափոխութիւն դէպի կաթօլիկութիւն ու բողոքականութիւն՝ նիւթական նպաստներ կամ օտար պետութիւնների հովանաւորութիւն ձեռք բերելու ակնկալութեամբ (ամբողջ թիւրքաց Հայաստանը)։ պարբերական սով տասնեակ հազարաւոր զոհերով (1880 թ.) հարիւր հազարաւոր չէրքէզների, տաճիկների, լազերի, քրդերի եւ թարաքամաների Հայաստան եւ Փոքր Ասիա տեղափոխելը — անա նախայեղա-

փոխական «երջանիկ» դրութեան մեծաքանակ «բարիքները», անա այդ դժոխային դրութեան սոսկալիք արածայայտութիւնները։ Եւ այս բոլորի հետ ընթանում էր հայ ժողովրդի աւօրեայ կեանքը — մշտական երկիւղի, անպատուութեան ու անվերջ զրկանքների այդ դժբախտ առարկան։

Բայց տեղ տանք օտար հեղինակների մի քանի ընդհանուր դիտողութիւններին եւս։

«Դեռ 1885 թւին, ասում է Բրայս, գէնէրալ Սըր Յո. Վիլհէլմ դրում էր, որ հայկական նահանգները՝ ըստ ամենայնի տառապում են սիստէմական անարդ հարբատահարութիւնների, տակ, և ընտրուում էր թիւրքական վարութիւնը իբրև բռնակալութեան մի այնպիսի սեփեմայ, որ իր նմանը չունի ամբողջ աշխարհում»։

Իրլանդացի դոկտոր Ռայա, Սիւրիայում երիցական առաքելութեան մեծաւորը, 1877 թւին իր հրատարակած մի գրքում ի միջի այլոց ասում է.

«Տաճիկները աւերմունք են գործում ոչ միայն վայրագ կապաղութեամբ, այլ և կարտրեալ սառնասրտութեամբ և միանգամայն համաձայն իրենց իրանազգիտութեան, օրէնսգիտութեան ու հաւատին... թիւրք կայսրութեան մէջ հազիւ թէ գտնուի մի գիւղ, որ չունենայ իր զարհուրելի յիշողութիւնները, — այնքան զարհուրելի, որ անկարելի է մտածել կամ խօսիլ նրանց մասին...»

Կոտորածները գրում է Դիլօն, «երկնքի ողորմութիւն են», համեմատած հայերի «ամեհօրեայ» դժոխային դրութեան հետ»։

«Երդմամբ հաւատացնում ենք ձեզ, — գրում են խնուսցի հայերի 36 ներկայացուցիչները անգլիական ազգին ուղղած խնդրագրում, — որ Սասունի մէջ տեղի

ունեցած կոտորածը միմիայն մի կաթիլ է հայկական արեան ովկիանոսում, որ հետզհետէ և լռելիայն թափում է ամբողջ օսմանեան կայսրութեան մէջ...»

Կրկին յիշեցնելով, որ Բօլէն ժակմէ հրատարակել է իր գիրքը Հայաստանի աղէտներից շատ առաջ, բերում ենք նրանց հետեւեալ տողերը.

«Ձի կարելի երեւակայել աւելի սարսափելի դրութիւն, քան թշուա ստրկացած, անպատւած և կեղեքւած հայ ժողովրդի դրութիւնը... Ամեն տեղ, ամեն քայլափոխում աւերման ու բռնակալութեան ոգին արտայայտում է հազարաւոր ձեւերով և եթէ մեր արեւմտեան նոյնիսկ ամենամբերատար ժողովուրդներից մէկին վիճակէր ենթարկել այդ աղէտներին, թէկուզ միայն մի օրւայ. ընթացքում, խկոյն դուրս կը թռչէր նրա կրծքից գայլոյթի աղաղակ... Եւայն, ևայն»:

Այսպէս են խօսում նախայեղափոխական «երջանիկ» շրջանի մասին փաստերը, այսպէս է խօսում կեանքը, այսպէս են վկայում թիւրքաց Հայաստանի կեանքին ծանօթ մարդկանց հարկերից իննսուներեքը:

Բայց ի՞նչ է ասում մեզ այս բոլորը: Միակ եզրակացութիւնը, որ մենք կարող ենք անել — այդ այն է, որ հայկական կեանքը վաղուց եկել, կանգ էր առել մի խոշոր դի էմայի առաջ. — կամ անպայման ընաջնջում իբրեւ մի ամբողջութիւն, իբրեւ մի ազգութիւն, իբրեւ մի հայրենիքի տէր ժողովուրդ, կամ թէ դիմադրութիւն՝ կեանք, պատժի դէմ: Միջին ուղիների սիրահարները, ինչպէս վայել է իրենց, ի հարկէ, այստեղ էլ գտնում էին մի երրորդ ելք. կարծելով, թէ հայ ժողովուրդը իր կուլտուրական հակումների շնորհիւ յաղթող պիտի հանդիսանայ իրեն շրջապատող արևմտյան մթնոլորտում, առանց զէնքի դիմելու և դրանով պիտի աւետէ արար. աշխարհին մի նոր սկզբունք, որ մարդ-

կային պատմութիւնը իր ամբողջ տարածութեան վրայ միշտ անտես է արել — այն է. որ, կարելի է ազատութիւն ձեռք բերել լոկ ճշգրտազարթեալ խաղաղ պատերազմով»:

Սակայն օրէցօր աւելի և աւելի ծանրացող դառն իրականութիւնը մի կողմից և միւս կողմից այդ սուսկալի դրութեան գիտակցութիւնը հայ հասարակութեան այն մասերում, որոնց սթափեցրել էր մեր մտաւոր ցարժումը, հետադիմեան գալիս էին համոզելու հայերին. որ նրանք լաւ յութիւնից յօգուտ ընդհանուր մարդկութեան, և որ ընդհանրութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցանելու համար հարկաւոր է նախ պաշտպանել և ապահովել սեփական գոյութիւնը: Եւ երբ դրութիւնը ստանում է այդպիսի սուր կերպարանք, երբ պարզւում է, որ իրերի ընթացքը ինքընըստինքեան դէպի կորուստ է տանում, բնական չէ՞ արդեօք, որ մի ժողովուրդ այդպիսի հանգամանքներում ընտրի այն, թէեւ վտանգաւոր, բայց և յուսատու ուղին, որ զոհերի հետ միասին խոստանում է նաև ուէ՛ ապագայ: Առաջին դէպքում անխուսափելի է անպատիւ տմարդի, ժողովրդի անհուն ստորութիւնը ապացուցանող անպայման կորուստ, երկրորդը միայն մի վեհ, մի փայլուն, մի սրբազան ռիսկ է պայմանական աջոգութեամբ: Ապահով և պատւաւոր կեանքի հզօր բնագոյն — այն յաւիտենական, հրաշագործ բնագոյն, որով ապրում ու գործում են ժողովուրդները, թէև շատ թուլացած, բայց բարեբախտաբար դեռ իսպառ չէր ընթացած հայ ժողովրդի որոշ տարրերի մէջ և միմիայն այդ բնագոյն բաւական էր արդէն մահաբեր դիլէմայի դիմաց՝ ինքնակաշտպանութեան բոլոր գագաթունքները նրանց մէջ լարելու համար: Բայց մենք ունեցանք և մի ուրիշ զօրեղ նպաստաւոր հանգամանք. որը վերջապէս պիտի որոշէր, արագացնէր հայութեան ելքը այդ տատանման շրջանից, Այդպիսի մի հանգամանք եղաւ Բերլինի դաշնագիրը իր 61-րդ յօդւածով: Եթէ մինչև այդ յօդւածը՝ ջնջման հեռանկարից խուսափելու ուզենալով, ջլատւած, տկարացած, և իր տխուր անցեալի բազմաթիւ բացասական

հեռքերը կրող հայը կարող էր նաեւ վախնալ ոխակի վտանգից, — այդ յողաձով հայութիւնը իրեն արդէն դաշնակից է տեսնում եւրոպական ամբողջ վեց պետութիւններ, եւ աջողութեան պայմանական յոյսերը ուղղակի հաւատի պիտի փոխարկւէին: «Je m'insurge, donc je suis» — գոռում էր եւրոպան և հայերին թիկունք դանդաղում: Տատանումը այլու անկարելի էր, — եւ ահա ժողովրդի սրտից պայթում է յեղափոխական շարժումը, իր հոսանքի մէջ ընդգրկելով ժողովրդական հերոսների և գրական գործիչների մի ամբողջ շղթայ Մայր Երկրում եւ Եւրոպայում:

Հարցնում ենք ուրեմն, բնակա՞ն էր, ցանկա՞յի էր վերջապէս հայկական յեղափոխական շարժումը, թէ ոչ: Արդեօք յեղափոխական հոսանքը ինքը հարազատ և միակ յուսատու դաւա՞կն էր իրական կեանքի, թէ նրա վրայ արւած արհեստական մի պատաստ:

Եւ ընդհակառակը՝ եթէ կայ մի բան, որի մասին կարելի է ախտաւալ, — արդեօք այն չէ՞, որ շատ ուշ ստեղծւեց այդ շարժումը մեր մէջ և որ դեռ մինչ օրս էլ մենք շատ թոյլ ենք այդ միակ յուսատու ճանապարհի վրայ: Գոնէ օտարները և նոյնիսկ տաճիկ կառավարութիւնը շատ բնորոշ են խօսում այդ մասին:

Մենք արդէն վերը ցոյց տւինք, որ օտար հեղինակներից ոմանք «հայ յեղափոխական գաղափարը» ուղղակի անւանում են «սարտափելի կացութեան հետեւանք»:

Բայց լսենք էլի մի քանիսներին և ամենից առաջ հեղինակաւոր թիւրք կառավարութեան:

1839 թւին սուլթան Ապդուլ Մէջիդի ստորագրութեամբ հրատարակւած «Թանգիմաթը» հոչակում էր.

«Ոչ ոք, որքան որ իբնէ խաղաղասէր լինի, չի կարող չդիմել բռնի միջոցների, երբ վտանգնում են նրա կեանքն ու պատիւը»:

Հռչակաւոր կանօնիկոս Մակ-Կօլ.

«Ես իսկոյն կը նկարագրեմ հայերի ջնջման այդ դիւախին ծրագրի զարգացումը: Իսկ այժմ թոյլ կը

տամ ինձ՝ անկեղծօրէն ասել, որ հայերը եթէ ուէ չընչին յոյս ունէին աջողութեան վրայ, ոչ միայն իրաւունք պիտի ունենային, այլ և իրենց սրբազան պատահալուծութիւնը պիտի համարէին ապստամբել և տապալել այն դժոխային կառավարութիւնը, որը դատապարտում է նրանց՝ մարդկային տարագրութիւնների մէջ՝ երբեւիցէ պատահած ամենաստորացուցիչ, ամենադաժան և յուսազուրկ սարկութեան... Բարձր Դրան նըժան աւազակային կառավարութեան զոհերը պարտաւոր չեն ամենեւին հաւատարիմ լինել նրան եւ իրաւունք ունեն խորհակել այդ կառավարութիւնը առաջին յարմար դէպքում... Ազգերի ամենամեծ շահը խաղաղութիւնը չէ, որովհետեւ կարելի է խաղաղութիւն վայելի և անարգ վատութեան մէջ, ուրանալով ամեն սրբութիւն»...

1880 թւի սեպտեմբեր 23-ին բրիտանական հիւպատոս Էվերս գրում էր Կարինից կոմս Դրանվիլին:

«Միմիայն ժողովրդի համբրութեամբ, երկչոտութեամբ և նրա զանազան խաւերի մէջ եղած կապերի թուլութեամբ կարելի է բացատրել այն հանգամանքը՝ արևելեան սանջակները տնդեալ տարի (1879) հարկերը բաժանելու միջոցին շապսամբեյի կառավարութեան դէմ, ոտքի կանգնելով իբրև մէկ մարդ»:

Տաս տարի այս խօսքերից յետոյ, այսինքն 1890 թւին՝ նոյն տեղից գնդապետ Չարմասյոյ արդէն հաղորդում էր.

«Վերջին տարիներս Կարինի եւ ուրիշ գաւառներում կազմակերպուող գաղանի բնկերութիւններն ու կօմիտէները, դէնք ձեռք բերելու դիտաւորութիւններն ու փորձերը, վերջին ժամանակներս վանում և չըջակալքում տեղի ունեցած դէպքերը — այդ ամենը ցոյց

են տալիս, որ խակապէս գոյութիւն ունի խորին դժգոհութիւն: Եւ իրաւ սարօրիցակ կը լինէր սպասել ուրիշ բան, քան դժգոհութիւն»:

Լսենք և հեղինակաւոր Բօլէն ժակմէնի կարծիքը այդ մասին.

«Բօսնիան, Հերցեգովինան, Բօլզարիան 1856 թւի դաշնագրում արտօնեալ տեղ չէին բռնում: Այնտեղ նըրանք մինչև անգամ չեն էլ յիշատակած, ինչպէս չեն յիշատակած կրէտէն և Լիբանանը: Ինչո՞ւ ուրեմն Եւրոպան եռանդուն կերպով շահագրգռեց այդ երկիրներէ քրիստոնեայ ազգաբնակութիւններով դեռ 1878 թւից շատ առաջ և ոչ մի պահանջ չներկայացրեց Հայաստանի քրիստոնեաների վերաբերմամբ: Դժբախտաբար, ես ոչ մի բացատրութիւն չեմ գտնում այս տարբեր վերաբերումների համար դէպի դա՛նդան ազգերը, բացի այն, որ հայերը փոխանակ ապստամբելու բաւականացան միայն գանդառներով... Եթէ տաճկական հալածանքները ճշշած հայերի մէջ խոր տենչանք են զարթեցնում ստանալ ոչ միայն անձնական ապահովութիւն, այլ եւ ընդհանուր ինքնավարութիւն այն հողի վրայ, ուր իշխել են նրանց նախնիքները, եւ դաշնագիրների գծած սահմաններում, — դա ամենեւին արդիւնք չէ սովորական ինտրիգի, այլ մի պաւսաբեք երեւոյթ մարդկային բնաւորութեան համար, որը արիանում է աղէտների մէջ և չի բաւականանում գոյութեան լոկ նիւթական գոհացումով»...

Վերջապէս 1894 թւի փետրուար 20-ին Փրանսիական դեսպան Կ. մբօն իր կառավարութեանը տւած մի զեկուցման մէջ՝ ի միջի այլոց ասում է.

«Իմ անցեալ տարւայ զեկուցումները ծանօթացրին կեսարիայում, Մարզանում, Անգորայում տեղի ունեցած դէպքերի հետ... Իր անպթութեամբ Բարձր Դու-

որ սքբագործեց հայկական շարժումը, որը այժմ արդէն ունի իր նահատակները»...:

Այդպէս ուրեմն — եթէ ձեւակերպենք նոյնիսկ վերջ յիշած մարդկանց բառերով — տիրող հանգամանքներում հայկական շարժումը ոչ միայն անխուսափելի էր, որովհետեւ այդ էր պահանջում «իրերի կացութիւնը». ոչ միայն իրաւացի էր, որովհետեւ ուէէ ազգ պարտաւոր չէ անպատճառ հաշուել «ամենադաժան ստրկութեան» հետ կամ մնալ «անարգ վատութեան» մէջ. ոչ միայն շատ հասկանալի էր, որովհետեւ «տարօրինակ» կը լինէր դրա փոխաբէն տեսնել ուրիշ երեւոյթ. ոչ միայն նպատակայարմար էր, որովհետեւ հայը «առանց ապստամբելու» չէր կարող իր դրութիւնը ուրիշ կերպ բարւոքել, — այլ եւ դեռ վաղուց սպասելի էր, որովհետեւ միմիայն «հարկերի բաժանումը բաւական էր հայերին ապստամբեցնելու համար», այլ միանգամայն պաս-լաբօր երեւոյթ էր, որովհետեւ նա ապացուցանում է, թէ հայերի մէջ դեռ չեն մարել «մարդավայել բնաւորութեան» բնազդները, վերջապէս այսօր նա սքբագործւած մի դատ է, որովհետեւ ունի իր բազմաթիւ «նահատակները» — դժբախտ ժողովրդի բարօրութեան գաղափարի համար զոհւած նահատակներ...:

IV

Դիմենք այժմ գործնական քննարկին, որ արտայայտուել է հայ յեղափոխական շարժման մէջ:

Կանգ առնելով ամենախոշոր զօրերի վրայ, մենք պի-կանք առնելով ամենախոշոր զօրերի վրայ, մենք պի-տի յիշենք այստեղ Պօլսում կատարւած ցոյցերը, Սասունի, Վանի եւ Զէյթունի շարժումները, ուս եւ պարսկական սահմաններից արւած արշաւանքները (կուկուներան եւ Սա-նասօր), ապա մի անազին շարք համարեա ամեն տարի կրկնուող կոիւնների, որոնք կապւած են եղել զէնքի փոխա-դրութեան, հրոսակային խմբերի գործունէութեան կամ կազմակերպչական այլ և այլ գործերի հետ և վերջապէս բազմաթիւ տէնօրական գործողութիւններ, ուղղւած պաշ-տօնական անձերի և մանաւանդ հայ լրտեսների ու դաւա-

ճաննների դէմ: Ընդհանրացնելով այս յեղափոխական երեւոյթները, մենք կը տեսնենք, որ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները ցոյցեր եւ արշաւանքներ են արել, ժողովրդական շարժումներ են առաջ բերել, զէնքի փոխադրութեամբ են զբաղուել, աշխատել են կազմակերպել ժողովուրդը կուի համար, տէնոր են կատարել:

Ո՞րն է սրանից աւելորդը, վնասակարը, կորստաբերը: Վերը, բազմաթիւ օտար հեղինակների հետ միասին մենք տեսնենք որ հայկական Եւրոպայի մի բնական, մի շատ հասկնալի եւ միաժամանակ միանգամայն նպասակալարմար երևոյթ է մեր կեանքում: Եթէ մենք չենք սխալուել այդ եղրակացութեան մէջ, ուրեմն, որոշելով հայկական շարժման էութիւնը եւ նպատակը, մենք կ'ունենանք պատրաստ կրէտերիւմ՝ դրած հարցումին պատասխանելու համար: անմիջ, պարսաւելի, անպայման բացասական պիտի համարեն այն ձեռնարկները, որոնք չեն համապատասխանում այդ որոշումից բղրող պահանջներին, եւ ընդհակառակը՝ օգտակար, ցանկալի, դրական նրանք որոնք համապատասխանում են այդ պահանջներին:

Ի՞նչ էր ուրեմն մեր շարժման նպատակը: — Ուրիշ ո ինչ, եթէ ոչ կազմակերպած որ բռնի ուժով կուել, բազում Ծանկասանում սիրով սպանիչ կորգերի դէմ, միջեւ որ վեց պետութիւնների երաշխաւորած միջպատերէս մը այդ կարգեր դէպի լաւը կը փոխեն:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, կազմակերպութիւն, բռնի ուժ բողոք եւ վերջապէս եւրօպական միջամտութիւն առաջ բերելու նկատումները այս որոշման անհրաժեշտ արտաբեր են կազմում: Կանգ առնելով այս տեսակէտի վրայ, մենք կարող ենք վերեւ դրած հարցը՝ թէ ո՞րն է մեր յեղափոխական անցեալում տեղի ունեցած ձեռնարկներից աւելորդը, վնասակարը, կորստաբերը: — Վերածել այս ձեռնորն է դրանից զուրկ այս տարրերից, ո՞րն է արդեօք դուրս մնում իբրեւ չափս ընդունած մեր որոշումից:

Բաւական է ամենաթեթեւ մի հայեացք ձգել յիշեալ գործառնութիւնների վրայ եւ մենք կը տեսնենք, որ նրան-

ցից իւրաքանչիւրը ունի մեր որոշման բոլոր տարրերը:

Յոյցերը, արեւանգները եւ հրոսակային խմբերը կազմակերպում են կուռղ ուժերը, ժողովրդականացնում են բողոքի ճանապարհը, կրթում են ժամանակակից սերունդը, վառ են պահում ժողովրդի դիմադրական տրամադրութիւնը, հարւածում են թշնամու հեղինակութեանը թէ ներսում սեփական հպատակների աչքում. եւ թէ դրսում՝ օտարների առաջ, վնասում են կառավարական շահերին, զբաղեցնում են եւրօպական հասարակական կարծիքը եւ դիւանատները, այսինքն առաջ են մղում միջամտութեան դործը, առնւազը թոյլ չեն տալիս խնդիրը մոռացութեան մատնելու, թէ իբրեւ միջազգային քաղաքական խնդիր եւ թէ իբրեւ աշխարհիս բոլոր ծայրերում ցրւած հայերիս համար ընդհանուր ազգային դատ:

Ժողովրդային Եւրոպայի Եւրոպայի իբրեւ յեղափոխական լայն ձեռնարկներ. իրենց ազդեցութեամբ, ի հարկէ, աւելի նշանաւոր են: Ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ ապստամբութեան գաղափարը կասւած է եղել այդ տեսակ շարժումների հետ եւ այնքան վճռական դեր են ունեցել դրանք ժողովուրդների պատմական կեանքում, որ աղատութեան անունով սկսւած կռիւների դործնական նպատակն են կազմել միշտ: Պարզ է ուրեմն, որ հայկական շարժումը եւս չէր կարող խուսափել կուի այդ ամենաէական տարրից:

Զեմքերի փոխադրութեան կազմակերպչական հազար ու մի հոգսերի եւ կատարւած տեսական գործողութիւնների մասին խօսելն արդէն աւելորդ է, որովհետեւ դրանք անհրաժեշտ միջոցներ են վերոյիշեալ գործառնութիւնների համար եւ յեղափոխական ամեն մի ծրագրում անշուշտ տեղ պիտի բռնեն:

Ահա՛ մի քանի խօսքով՝ մեր քննադատութեան ենթակայ ձեռնարկների դրական կողմերը: Ընթերցողին ենք թողնում լրացնել այս ընդհանուր գծերը կենդանի օրինակներով, որոնք կը պարզեն նրան, թէ որքան յեղափոխական յայտնի ձեռնարկները իրենց ժամանակին մեծ ազդեցութիւն են ունեցել մի կողմից՝ հայ հասարակութեան, հայ ժողո-

վրդի տրամադրութեան վրայ, ներչնչելով նրան ոգևորութիւն եւ հետաքրքրութիւն դէպի մեր դատը, մեր կռիւը, յեղափոխական կուսակցութիւնները եւայլն, և միւս կողմից՝ եւրօպական դիւանագիտութեան վրայ, ստիպելով նրան որոշ դէպքերում սեղանի վրայ դնել մոռացութեան մատնուած հայկական խնդիրը և ուրիշ դէպքերում՝ յատուկ կօնֆէրանսներ կազմել այդ խնդիրը արծարծելու համար:

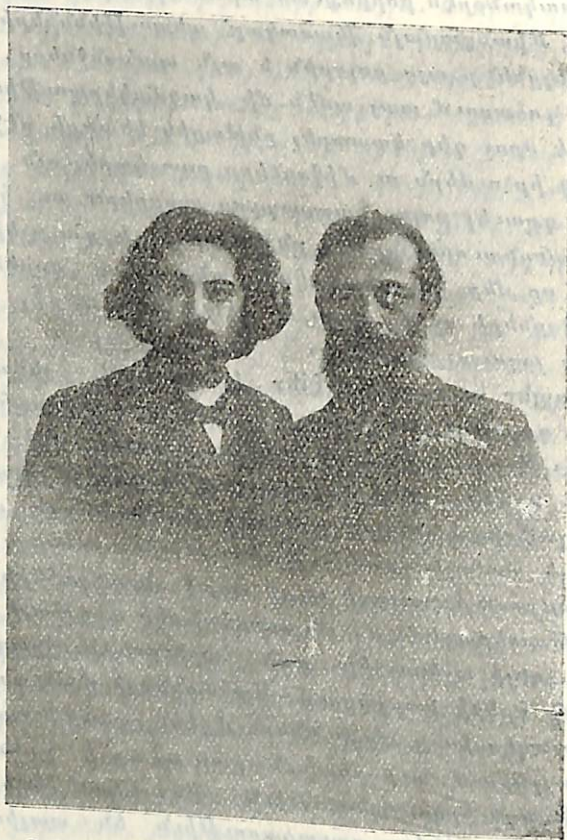
Բայց գուցէ կան յեղափոխական կոււի ուրիշ միջոցներ, որոնք աւելի արդիւնաւէտ կարող էին լինել, քան մեր յիշածները: Թող ցոյց տան մեզ ովքեր գիտեն այդպիսիք: Իսկ մենք կարծում ենք, որ մեր յեղափոխական շարժումը, իմիջի այլոց, հէնց նրանով էլ արտայայտեց իր կենսունակութիւնը, իր ձկունութիւնը և ամենաանսպասուածմաներին յարմարելու իր ընդունակութիւնները, որ նա կարճ ժամանակամիջոցում ըմբռնեց կոււի բազմազան միջոցները՝ սկսած համեմատաբար խաղաղ բնաւորութիւն ունեցող բողոքներից մինչև ուժանակի գործածութիւնը, սկսած անհատական տէնորներից մինչև ժողովրդական շարժումները:

Գուցէ, վերջապէս, այս բոլոր միջոցներին դիմելու վարիք չկար. գուցէ պէտք էր հետեւել ունէ աւելի սահմանափակ ուղղութեան, որպէսզի չվատնելով մեր յեղափոխական ուժերն ու միջոցները բազմատեսակ գործերի վրայ, կենդրոնացնէինք նրանց: որոշ խնդիրների շուրջ՝ Տեսնենք:

Համաձայն այն նպատակին, որ մենք յատկացրինք հայկական շարժման, յեղափոխական գործունէութեան եղանակը պիտի ի նկատի ունենար, իմիջի այլոց, եւրօպական միջամտութիւն առաջ բերելու բոլոր հնարաւորութիւնները: Ահա այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ էին դրա համար. հարկաւոր էր, որ մեր բողոքները տեղի ունենային մեծ պետութիւնների աչքի առաջ: որ այդ բողոքները իրենց խիստ բնաւորութեամբ ընդունակ լինէին արտայայտելու կացութեան ամբողջ ծանրութիւնը. որ դրանք կրէին սիստէմատիկ և ոչ թէ պատահական երեւոյթների

պատաւոր լինել եթէ ոչ մարդկային քաղաքակրթութեան, զօնէ այս կամ այն պետութեան համար և որի անհանգիստ, յեղափոխականորէն բորքուած տրամադրութիւնը, ընդհակառակը, միանգամայն վնասակար՝ պետութիւնների շահեկան կարողութիւնները, որոնց պէտք է գոնացում տայ ամէն-մի կազմակերպութիւն, որ մտածում է որոշ դեր կատարել ընթացիկ կեանքի մէջ — այն է՝ մտխել իր ուժերն ու միջոցները ըստ կարելոյն խնայողաբար, գրաւել բոլոր նպատատուր տարրերն ու հոսանքները, կանոնաւորել նրանց ընթացքը. — և դուք կը հասկընաք, որ մեր յեղափոխական անցեալում գործադրուած կոււի միջոցների ոչ մի մասը ոչ պէտք էր և ոչ էլ կարելի էր գոնել յօգուտ միւսների:

Յոյցեք եւ առջւուստներ կատարելով, յեղափոխականները գործում էին Պօլսում եւ Տաճկաստանի սահմանների վրայ: Պօլսի նշանակութիւնը կոււի գործի մէջ յայտնի է արդէն և մենք չենք ծանրանայ այստեղ դրա վրայ: Պօլսում յեղափոխականները ոչ միայն Տաճկաստանի սրտումն էին, այլև համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող մի կէտում, ամբողջ եւրօպայի աչքի առաջ, նրա շահերի անմիջական թատերաբեմում. մի ատրճանակի պայթում այնտեղ աւելի է լսելի աշխարհին, քան հարիւրաւոր հրացանների որոտումը երկրի խորքերում: Սահմանների վրայ գործելով, մենք նոյնպէս խուլ անկիւններում չէինք գտնուած, այլ այնպիսի վայրերում, ուր բնականաբար պէտք է շահագրգռէինք առնաւազն երկու պետութիւն: Յուցական այդ երկու տեսակի ձեռնարկներով բաւարարութիւն են տալիս նաեւ տնտեսաբար ու սիստէմատիկ տեւողական կերպով կոիւր տանելու պայմաններին: որովհետև դրանք պահանջում են համեմատաբար աւելի քիչ ուժ եւ միջոցներ, իսկ նախապատրաստութեան համար. այլև էական նշանակութիւն ունէր այնպիսի օրերում, երբ վստահ լինելով եւրօպայի օգնութեան վրայ, յեղափոխական կուսակցութիւնները պարտաւոր էին ձգտել ըստ կարելոյն շուտ բարւոքել տալու ժողովրդի ծանր դրութիւնը: Հասկանալի է նաև, որ այդ

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ձեռնարկները չէին հակասում երկրի գործունէութեան պահանջին. ընդհակառակը՝ նպատակ ունենալով թեթևցնել երկրի մէջ տիրող ծանր պայմանները, դրանով միայն պէտք է դիւրացնէին և բնականաբար առանձին զարկ տային երկրի գործունէութեան:

Կան սակայն մարդիկ, որոնց ընդունելով ցուցական գործունէութեան կարեւորութիւնը մեր շարժման սկզբնական շրջաններում, հերքում են յետագայ ցոյցերի նշանակութիւնը: «Ինչի որ մեր հարցը հերթական էր, պէտք չէր այս կամ այն ինչ ժամանակ վերստին գրգռել թշնամուն» — ասուս են դրանք համոզւած շեշտով, կարծես թէ երբ մի հարց հերթական է լինում, այդ արդէն նշանակում է, որ նա այդպէս էլ կը մնայ կամ թէ անսպասելի կը լուծուի աշտոյթով: Արդեօք այդ մարդեկ հարցրե՞լ են իրենց երբեք, թէ ժամանակի ընթացքում, շնորհիւ քաղաքական ուժերի և շահերի այս կամ այն դասաւորման, քանի՞ քանի հերթական հարցեր դիւրութեամբ ծաւել մի կողմն են դրել կամ մինչև իսկ մարել են յաւիտեան: Եւ հենց վերջին 20 տարւայ աննշան ժամանակամիջոցում մի՞թէ քէ՛չ առիթներ ունեցանք մեր սեփական աչքով տեսնելու, թէ որպիսի անգութ խաղերի մատնեց մեր դատը: Տեղն է յիշատակել այստեղ հետեւեալ բնորոշ փաստը: Տաճիկ կառուարութեան երեք պատերազմներ մին միւսի հետեւ ժընէվ եկան՝ հենց այդ «աւելորդ», «անմիտ» ձեռնարկներից յետոյ, 96, 97 թւականներին, և որ գլխաւորն է՝ իրենց առաջարկութիւնների մէջ նրանք միակ պահանջ էին դնում՝ դադարեցնել յեղափոխական գործունէութիւնը Պոլսում. իսկ բուն երկրի մասին ոչ մի պայման, ոչ մի խօսք: Ուրիշ հանգամանք: Կան ըստիւրի ժողովուրդների կեանքում, երբ կարելի է հաշտել ամէն բանի հետ, բայց ոչ լուծել թեան: Կան վայրկեաններ, երբ լուծիւնը բարոյապէս բնորոշում է մի ամբողջ շարժում. մի ամբողջ ժողովուրդ, և այդպիսի վայրկեաններից էին այն ժամանակները, որոնց և հետ կապւած են ներկայումս դատափառող ցոյցերը: Երբ

95 և 96 թւականներին արեան մի ամբողջ ծով էր պատել Հայաստանին և երբ հայութիւնը, եթէ նա ստրկածին արարածների մի զանգւած չէր, պիտի բռնկւած լինէր վրէժի միտկ հասկնալի զգացմունքով, պիտի դառնար վրէժի մի անվերջ աղաղակ, — այդպիսի մի վայրկեանում, ասում ենք, լուսթիւնը պիտի նշանակէր միայն և միայն ամբողջ ազգի կատարեալ բարոյական անկումը և յեղափոխական գաղափարի, յեղափոխական շարժման կատարեալ անանկում թիւնը: Փառք ուրեմն այն հերոսներին, որոնք ոչ միայն այդ գարշելի լուսթիւնը փոթորկեցին ու հայ ժողովրդի ամենաարդար, ամենաէական զգացումների թարգմանը եղան, այլև միանգամայն ապացուցեցին, որ նոյնիսկ ծանր օրերում նրանք ընդունակ են հաշուել իրենց քայլերը և թշնամուն հարածեղու համար այնպիսի ձեռնարկներ ծրագրել ու իրագործել. որոնք օտար լրագիրներում տեղ-տեղ նոյնիսկ «հանճարեղ» անւան արժանացան:

Սակայն բաւականա՞նալ միմիայն ցուցական ձեռնարկներով, այսինքն միմիայն երգիւց ղուրս կատարուող արշաւանքներով ու ցոյցերով — նախ՝ անկարելի էր. իրերի դրութիւնը անտանելի էր հէնց երկրի մեջ. ճնշումներն ու հալածանքները զգալի էին հէնց այնտեղ, ուր ապրում է ժողովուրդը: Եւ բնականաբար երկրում արդէն դիտուում էին յեղափոխական հոսանքներ, արդէն հանդէս էին եկել հոգևով բարձր և ազատութեան կրակով վառւած ուժեր, որոնք պէտք է կատարէին և կատարում էին իրենց գործը — ձգտում էին կազմակերպել և կուել (Յունուներ, Չաթօ՞՞Յէրօներ, Արարօներ): Յեղափոխականների կապը դրանց հետ, հետևաբար, նոր երևոյթներ չէր ստեղծում, այլ նըպատակ ունէր միայն ամբողջացնել ցրւած ուժերը, կանոնաւորել նրանց ընթացքը և այս կամ այն ձևի իր օգնութեամբ դիւրացնել նրանց գործը — մի դէպ, որ յեղափոխականների անհրաժեշտ պարտաւորութիւնների շարքն էր մտնում:

Աւելի ևս: Ցուցական գործունէութեամբ ոչ միայն չէր կարելի, այլև պէտք չէր բաւականա՞նալ: Ոչ մի հասա-

րական շարժում չէ կարող յարատեւել և մանաւանդ յաղթական վախճան ունենալ, եթէ նա ժողովրդականացած չէ ազգի մէջ, նրա ընդարձակ խաւերում: Այնպիսի մի մեծ խնդիր, ինչպիսին է հալածուող մի ժողովրդի ազատումը ուժեղ բռնակալի ձիրաններից, չէ կարող աջողութեամբ պսակել, եթէ նա սահմանափակուի ժողովրդից կտրւած ուժէ հասարակական դասակարգով: Այդ մէկ: Երկրորդ՝ ոչ մի ազատութիւն գին չէ կարող ունենալ ժողովուրդի համար և չէ կարող հետևաբար պահպանել, եթէ ինքը ժողովուրդը չէ գիտակցում ազատութեան պահանջը և չէ մասնակցում նրա անունով յայտարարւած կուլին. օդից ընկած ազատութիւնից՝ անգիտակից ժողովուրդը չէ օգտուում և հեղատութիւնից՝ անգիտակից ժողովուրդը չէ օգտուում: Երրորդ՝ ոչ մի ժողովուրդ չէ կարող իր անվերջ հեծեծանքներով իրական օգնութիւն սպասել արտաքին աշխարհից. կուլի որոտումները, նւերական գաղափարով սրբագործւած ազգի աղաղակներն են, որ արտայայտում են նրա կենսազոյն աղաղակները, նրա հոգեկան արժանիքները. դրանք են, սուսակութիւնը, նրա հոգեկան արժանիքները. դրանք են, որ ներշնչում են յարգանք դէպի մի ազգ և երաշխաւորում են նրա համար թէ համակրութիւն եւ թէ ինքնուրոյն ապրելու բարոյական իրաւունք: Չորրորդ՝ սոսկ ցուցական գործունէութիւնը կարող էր ընդունուել արտաքին աշխարհի կողմից իբրև միայն մէկ խմբի, երկտասարդութեան մի ուղղութիւնով, որ կապ չունէր ժողովրդի հետ, և այդպիսով կարող էր ջնջել հայկական բոլորքի ամբողջ նշանակութիւնը: Թիւրք կոտորածներով կամ եւրոպական շահերին վնասելու գործը միտք է ստանում այն ժամանակ միայն, երբ նայում են յեղափոխականների վրայ իբրև ժողովրդային տրամադրութեան արտայայտիչների վրայ. հակառակ դէպքում՝ վնասողները, «հայկական հարց» կոչւած մի կողմ թողնելով, կարող են իրենց նպատակները համերաշխ ուժերով վերջ դնելու իրենց հանգստութիւնն ու շահերը ձեռնահարող մի «խառնակար տարրի»: Այն ինչ որ Գօլթում պայթող յեղափոխական ձեռնարկի հետ միա-ժամանակ երկրի մէջ նկատուում է ժողովրդի յուզւած տրամադրութիւնը, այն ժամանակ առաջին երևոյթը ընդուն-

ուում է միայն իրրև երկրորդ արձագանք, և բնականաբար «կասկածաբար տարրի» գաղափարը տեղի է տալիս «հայկական դատի» խնդրին — մի հանգամանք, ուր արդէն սուլթանը և Եւրոպան, յայտնի պատճառներով, չեն կարող համերաշխ լինել, չեն կարող միանալ:

Ի այդ մենք դուում ենք, որ այս հողի վրայ կանգնելով, չենք կարող գոհացում տալ մեր հակառակորդներին: Զգում ենք, որ այս ամենի դէմ նրանք կարող են առարկել «Մենք սկզբունքով հակառակ չենք այդ բոլորին: Ընդհանուր ատմամբ դրանք անհրաժեշտ են, անխուսափելի են, Գուլջե նոյնիակ նպատակայարմար են, բայց... բայց ամեն բան իր տեղն ունի, ամեն բան էլ իր չափը պիտի ունենայ»: Չը պէտք է մոռնալ, որ այսօր փոխանակ առաջ գնալու, տեսնում ենք մեր կտուրում հարկւր հաղար գոհեր և ընդհանուր յուսահատութիւն... Ահա թէ ինչու մենք կարծում ենք, որ հայ յեղափոխական անցեալում շատ բան չէր համապատասխանում ժամանակի ֆալսեպոստական հանգամանքներին, որ յեղափոխական կուսակցութիւնները յանդէս եկան, որ նախ քան գործնական քայլերի դիմելը, պէտք էր ժողովուրդը կազմակերպել և առհասարակ երկրասարգական յախուռն գրագումների փոխարէն՝ գործի մէջ պէտք էր ղեկավարել սառն դատողութեամբ»:

Ս. մենադատն կսկիծով և վրէժխնդրութեան կրակով լցւած՝ մենք խոնարհուում ենք այն անհամար կորուստներին առաջ, որ ունեցաւ մեր տարաբախտ հայրենիքը և որոնք այս առարկութիւնների ծուծն են կազմում: Սակայն թոյլ կը տանք մեզ նկատել, որ մեր դժգոյն հակայեղափոխասօր ժողովրդասիրութեան և հայրենասիրութեան գասեր կարդան յեղափոխականներին — հայութեան ամենազգայուն տարրին, որ իր կեանքը դրեց նրա դատի աջողութեան համար: Հակառակորդների այս «խրատները» յիշեցնում են մեզ Շէքսպիրի այն հեգնութիւնը, որ արտասանում է հրմայիչ Համլէթ իր անհաւատարիմ մօր հասցէին.

Պէտք է նոյն իննր առախնութիւնը ներում ալեքս գալու մութիւնից, Այո, եւ խոնարհի, պաղատանք ահէ եւ հրաման խնդրէ բարի գործելու...

Հեշտ է, այո, շատ հեշտ, պատմական բարդ, պատասխանատու, յաճախ աննախատեսելի դէպքերը տեղի ունենալուց յետոյ «քննադատի» դերի մէջ մտնել և սրտացաւի ծիրանի հազած՝ անվերջ կրկնել թէ «այս այսպէս չպիտի լինէր» կամ «այն այնպէս»: Ս. մենասահմանափակ մարդն անգամ այդ դէպքում կարող է այնքան երեւակայութիւն ունենալ, որ կատարած իրողութիւնը զարդարէ ունէ փոփոխութիւնով կամ մի նոր գծով, և ղինւած այդ տեսակէտով՝ դառնայ պախարակէ եղածը: Հազարաւոր մարտնակէտով՝ դառնայ պախարակէ եղածը: Նախապէս կողմէ կամ գրեւ են նրա մասին, ժամանակին պնդում էին, որ եթէ այս կամ այն բանը այնպէս չլինէր, ինչպէս եղաւ, աւելի լաւ կը լինէր, յեղափոխութիւնը աւելի խաղաղ ելք կ'ստանար, և այլն, և այլն: Եւ եթէ մարդիկ գերծ չեն մնացել այդ տեսակ տարտամ խորհրդածութիւններից մի այնպիսի յեղափոխութեան վերաբերմամբ, որի բարիքները ծաւալեցին ամբողջ աշխարհի վրայ, — զարմանալու ոչինչ չկայ, իհարկէ, որ հայկական արիւնալից շարժման մասին խօսողները, այն էլ հայ խօսողները, կարող են աւելի ընդարձակ ասպարէզ ունենալ պատմական հաղաբաւոր կարկատաններ առաջարկելու համար...:

Սակայն մեր հակառակորդների ձեռքից այդ վերջին գէնքն էլ խլելու յոյսով, մենք կանգ կ'առնենք բերած առարկութիւնների վրայ ևս, չնայած դրանց անսահման անորոշութեան:

V

Յեղափոխական գործնական ընթացքը քննադատելիս՝ պէտք է իսկապէս յեղափոխական ճանաչւած ձեռնարկները

գնահատուեն կոտորածներից դուրս, այսինքն այն եղանակով որով մենք քննեցինք այդ ընթացքը նախորդ դրսում: Ուրիշ կերպ վարել՝ կը նշանակէր պարզապէս հերքել շատ ակներև ճշմարտութիւններ և ի վերջոյ՝ նոյնիսկ մեր շարժման իրաւունքը: Սակայն այգպէս չէ նայում իրերին ամբոխային տրամաբանութիւնը. նա կարելի է համարում դրնել իր ասպետների բերանում այնպիսի խօսքեր, որ մենք բերինք քիչ առաջ, այն է՝ «Յեղափոխական անցեալում շատ բան չէր համապատասխանում ժամանակի բաղաձայն հանգամանքներին, չկար անհրաժեշտ նախապատասխանելու եւ ժողովրդի կազմակերպութիւն, չկար գործի մէջ ստոր դասողութիւն»:

Ի՞նչ ասել է՝ «շատ բան չէր համապատասխանում ժամանակի քաղաքական հանգամանքներին»:

Երբ 1878-ին Սրիմեան վերադարձաւ Բերլինի վեհաժողովից՝ նա ասում էր իրեն գիտողներին մօտաւորապէս հետեւեալը.

«Հայերս ոչինչ չստացանք: Այնտեղ ապուրը ուտում էին երկաթի գղաշներով, իսկ մենք ունէինք միայն քղրի գղալ»:

Այսպէս էր խօսում Սրիմեանի բերանով Բերլին գնացած պատգամաւորութիւնը. այս խօսքերի մէջ էին ամփոփւում այն տպաւորութիւնները, որ ստացել էր հայ պատգամաւորութիւնը Բերլինում եւ Եւրոպայի առաջնակարգ քաղաքագէտների հետ շինելուց յետոյ: Պէտք է կուել —ահա այդ խօսքերի իմաստը: Մի տարի յետոյ 1879 թւի յունիսի 12-ին Պօլսի անգլիական դեսպան Լայարդ հեռագրում էր նախարար Սօլբերգին.

«Եթէ Բարձր Դուռը չզգուշանայ, եթէ նա չգործէ հեռատեսութեամբ ու խոհեմութեամբ, Աօխայում մի գեղեցիկ օր էր ծագի հայկական խնդիր, ինչպէս որ Եւրոպայում ծագեց բուլղարական խնդիրը, որը պատճառ եղաւ վերջին պատերազմին»...

Եւ դէնը՝ այդ երկար հեռագրի բովանդակութիւնից երևում է, որ յիշեալ «գեղեցիկ օրը» կը գայ այն ժամանակ, երբ կ'արտայայտուի երկրում հայկական դատի առթիւ ունէ շարժում:

1880 թւի յունիս 11-ին վեց մեծ պետութիւնների մի համանման նօտա՝ ուղղւած արտաքին գործերի նախարար Արեդին փաշային՝ վերջանում էր այս խօսքերով.

«Պարտք ենք համարում ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել այն լուրջ պատասխանատուութեան վրայ, որ իր վրայ է առնում Բարձր Դուռը, ուշացնելով այն միջոցների իրագործումը (61-րդ յօդուածի պահանջները), որ պետութիւնները անհրաժեշտ են սեպում ինչպէս քանակական կայսրութեան, այնպէս եւ ամբողջ Եւրոպայի օտարների համար»:

Չերկարացնենք: «Կապոյտ գրքերից» պատահական կերպով վերցրած այս կտորները ցոյց են տալիս, որ պետութիւնները ամեն կերպ աշխատում էին հայկական ունէ շարժման տեղիք չտալ, գտնելով որ դա սպառնում էր բուլղարական հարց դառնալ և առաջ բերել այնպիսի միջամտութիւններ յօգուտ հայերի, որոնք կարող էին նոյնիսկ զամսո քիւններ յօգուտ հայերի, որոնք կարող էին տեսակ վտանգներից պատերազմ յարուցանել: Եւ երեւի այդ տեսակ վտանգներից խուսափելու համար էր, որ այնուհետեւ համարեա ամբողջ 80 ական թւականների ընթացքում Եւրոպական պետութիւնները նպաստեցին թիւրքիային՝ հայկական հարցը մոռացութեան մատնելու:

Հարցնում ենք ուրեմն. յեղափոխականների բնրացքը համապատասխանում էր «քաղաքական հանգամանքներին», թէ՞ ոչ: Ի՞նչ կարող էր մեզ համար աւելի ձեռնու լինել, քան մեր հարցի բուլղարական հարց դառնալը և այլն: Եւ մեր բերած վկայութիւնները չեն պայտուցանում արդեօք, որ միմիայն յեղափոխական շարժման հարածները պիտի ստիպէին հերքական խնդիր դարձնել մեր բազմաշարժար դատը: Եւ որպէսզի չ'ընկնենք ունէ սխալանքի մէջ, թող-

նրանք պիտի դրւին այնպիսի պայմաններում, որ նւազ անպատուեն. նւազ թալանեն ու կոտորեն, կարծես՝ ոռ- սական բոլոր սահմաններում տաճկահայերից լաւ ապրող և քիւրդերից ու թիւրքերից չմորթուող, չթալանող փոքրիկ ազգութիւնները մի մի Բուլղարիաներ են Ռուսաստանի հա- մար, կամ կարծես՝ սուլթան Համիդի ստորապրած բարե- փոխումները աւելի ընդարձակ էին, քան սուլթան Մէջլիդի Հատտի-Հիւմայունում խոստացած կարգերը, որոնց գործա- դրութիւնը երբեք ոչ մի կառավարութիւն այնքան խստու- թեամբ չէր պահանջել թիւրքիայից. ինչպէս 1857 թւակա- նից սկսած այդ պահանջում էր Ռուսաստանը:

Նայենք և Ալբիոնին: Այն Սօլթիւրին. որ 1879-ին անհնելով որ Բերլինի դաշնագրի կէտերը մեծ մասամբ ի- րագործւած են, բացի Անգլիայի «առանձին երաշխաւորու- թեանը տակ» առած Փոքր-Ասիային վերաբերող յօդուածը — հարկաւոր սեպեց Չիւնուսիայի ծոցում մինչեւ իսկ ծովա- յին զոյց անել թիւրքիային դէմ, — այդ նոյն Սօլթիւրին 1896-ին իր կառավարութեան բացարձակ դաւաճանութիւնը արդարացնելու համար՝ ապացուցանում էր, թէ «Տաւրոսի լեռները անմատչելի են անգլիական նաւատորմին համար»: Ո՞վ, քան լօրդ Սօլթիւրին, աւելի լաւ գիտէ, որ աշխար- հիս երեսին չկայ ոչ մի ուրիշ պետութիւն, որի ծովային սահմանները պաշարելը, կամ գրաւելը, մի խօսքով, որին վրասելը այնքան դիւրին լինէր, ինչպէս թիւրքիային, որը ոչ մի նաւատորմ չունի: Թող չ'ասեն մեզ որ Ռուսաստանի ընդդիմութիւնը պատերազմի վտանգն էր սպառնում Անգ- լիային: 1895-ի օգոստոս 28-ին Պետերբուրգի անգլիական դեսպանից և նոյն օգոստոսի 29-ին Պօլիս դեսպանից ստաց- ւած հեռագիրները հաղորդում էին անգլիական կառավա- րութեան, որ Լօրանովը իր կողմից հնարաւոր զիջումների շարքն է դասում նաև «համաձայնութիւնը թողնել Անգլիա- յին և Տաճկաստանին ճակատ առ ճակատ» *): Այս անլու- րանքի թուրքիաների տիպարն է ներկայացնում լօրդ Ռօզ- բերի: Այդ թեթեւամիտ, բայց ջղային եսամոլութեամբ

*) See Turqey, No 1, 1896:

բռնւած լօրդը՝ Գլադստօնի Լիվրպօլում յօդուած հայերի ար- տասանած ճառից յետոյ՝ դուրս է գալիս նոյեմբեր ամսին Էդինբուրգում խօսելու եւ քաղաքական դաւաճանութեան Էդինբուրգում խօսելու եւ քաղաքական դաւաճանութեան այնպիսի մի քայլ է անում, որ անսպասելի էր ոչ միայն կողմնակի դիտողներին, այլև նոյնիսկ իր տմէնամօտ ու ա- մէնաթափանցող քաղաքագէտ-բարեկամների համար, նա հրաժարւում է անգլիական ազատամիտ կուսակցութեան դեկավարի դերից, պատճառաբանելով, որ Գլադստօնը և ազատամիտ կուսակցութիւնը պահանջելով պահպանողական կառավարութիւնից ունէ վճռական քայլ անել ի նպատակ հա- յերի, իբր թէ սխալ ընթացք են բռնում. Բայց լօրդի դա- լաճանութիւնը չէ վերջանում Գլադստօնով, իր բոլոր կու- սակցիցներով ու հայերով: Լօրդը միևնոյն ճառի մէջ դաւա- ճանում է ինքն իրեն: Այդ ճառից ընդամէնը 8 ամիս առաջ՝ այն է 1896 մարտի 3-ին, իր մի ուրիշ ճառով նա պահան- ջում էր անգլիական կառավարութիւնից շատ անգամ աւե- ջում էր անգլիական կառավարութիւնից շատ անգամ աւե- յիւն, քան այդ արեց Գլադստօն իր վերին աստիճանի զգոյշ ճառին մէջ: Նա պահանջում էր անգլիական կառավարու- թեանից, թէկուզ հէնց առանց միւս պետութիւնների հա- մաձայնութեան մեկտեղ գործի դիմել յօգոտ հայերի և նոյն իսկ պարզ ակնարկում էր, որ այդ առանձին գործողու- թիւնը կարող է արտայայտել ունէ տաճկական նաւաճան- գըստի գրաւումով 1):

Անգլո-ռուսական հակամարտութիւնը՝ թունաւորւած հրէշաւոր կասկածների ուրաւականներով՝ ահա այն սոսկալի- հողը, ուր մեր բախտը որոշելու հրաւիրւած «քաղաքագէտ- ները» կորցրին ոչ միայն իրենց խիղճն ու ամօթը, որ չեն էլ ուզում ունենալ, այլև իրենց խելքն ու դատելու ըն- դունակութիւնները: Տեսէք ինչ է գրում Պօլիս անգլիական դեսպանը իր կառավարութեան 1879 թւին:

«Բուլղարական միևնոյն ինտրիգները այժմ կա- տարւում են Փոքր Ասիայում թէ այն նպատակով, որ վերականգնեն հայկական ազգութիւնը եւ թէ նրա հա-

1) «Մուրթան և պիտրիւններ», Մակիօյի

մար, որ ստեղծեն իրերի այնպիսի մի դրութիւն, որը սարսափի մի աղաղակ յարուցանէր ամբողջ քրիստոնեայ ազգաբնակութեան մէջ և եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերէր: Ես մի քանի անգամ նախազգուշացրել եմ տաճիկ մինիստրներին, որ եթէ նրանք չշտապեն ի կատար ածել Բերլինի դաշնագրի որոշումը հայերի մասին... այն ժամանակ նրանք կը տեսնեն բայց արդէն շատ ուշ, որ սուլթանը կը գրկւի մի քանի դաւառներէր:

Ո՞վ է «բուլղարական ինտրիգներ» սարքողը — ուսուցիչը. ո՞վ է ուղում «եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերելը» — ուսուցիչը. ո՞վ պէտք է «մի քանի դաւառներից զրկէ սուլթանին» — ուսուցիչը: Այդպէս է մտածում անգլիացիք, այդպէս է հասկանում իրականութիւնը անգլիացիք, այդպէս է լուծատը Միւնչոյն ժամանակ հարցրէք ուսուցիչ, ո՞վ է Տաճկաստանում շարունակ «ինտրիգներ» լարում Ռուսաստանի դէմ — Անգլիան. ո՞վ է անդադար հրաւիրում պետութիւններին «միջամտել» հայկական հարցում — Անգլիան, որ ուղում է Ռուսաստանի դէմ պատնէջ կանգնել Փոքր-Ասիայում. ո՞վ է խրախուսում հայ յեղափոխական շարժումը — Անգլիան, որ նպատակ ունի դրանով ձեռք բերել Տաճկաստանում իր կորցրած ազդեցութիւնը — այդպէս կը պատասխանէ ձեզ ռուսը, այդպէս կ'ասէ ձեզ ուսուցիչն «հեռատես» զիպլոմատը:

Եկէ՛ք ու նախատեսէ՛ք: Եկէ՛ք ու գործունէութեան ծրագիր մշակեցէ՛ք ոչ թէ մարդկային ամբողջ պատմութեան մէջ ուսումնասիրւած սկզբունքներին ինկատի առնելով, այլ այն այլանդակ, անօրմալ, ոչ մի հետեւողականութեան չենթարկող քաղաքական կասկածների ցատկոտմաները, որոնք ամէն բայե կարող են տեղի ունենալ մի ամենալիբը պոլիտիկանի գլխում, մի քաղաքական ղեկգէկի երեւակայութեան մէջ կամ մի տխմար «չինօյլիկի» հաշիւներում — մի «չինօյլիկի» որը նոր պաշտօնի անցած՝ բռնած է նոր քան հնարելու տենչով և անպատճառ իր նախորդներից չնա-

խատեննւած վտանգներ է ուղում հնարել պետութեան համար... Եկէ՛ք ու յարմարեցէ՛ք քաղաքական «բուլղաների» պահանջներին: Եւ ե՛րբ ու ո՞րին յարմարէին յեղափոխականները — ուսուցիչը թէ անգլիացուն, ա՛յն Սոյսբիւրիին, որ խօսում էր Տաւրոսի անմատչելիութեան մասին, թէ՞ այն Սոյսբիւրիին, որ 1896 թ.ի սեպտեմբերին սպառնում էր սուլթանին թէ՛ «եթէ իր կայսրութեան յոռի վարչութիւնը շարունակելի, նա կը գրկւի իր գանից» 1) . ա՛յն Լօբանօվին յարմարէին, որը գոյութիւն ունէր 1895 թ.ի առաջին կիսում, թէ՞ այն Լօբանօվին, որը պատկերացաւ մեր առջեւ միւնչոյն թ.ի երկրորդ կիսում. ա՛յն Ռօզբերիին յարմարէին. որ մարտ ամսին էր խօսում, թէ՞ այն միւս Ռօզբերիին, որ զառանցում էր նոյն տարւայ նոյեմբերին: Կա՞ր նոյնիսկ յարմարելու կարելիութիւն կամ գոնէ կարելիութեան ստեղծել անգամ:

Եւ թող ոչ ոք չկարծէ, թէ մեր յեղափոխական ֆանատիկոսութիւնն է, որ ստիպում է մեզ Եւրոպայի պատասխանատուութեանը ձգել հայկական կոտորածները: Հազարաւոր հրատարակութիւնների մէջ, հազարաւոր ամբիօններից, երկրազնդի հազարաւոր անկիւններում ամբողջ մարդկութեան մտածող ու զլացրող մասը ևս ուրիշ կերպ չգնահատեց այն դարհուրելի հովանաւորութիւնը, որ 61րդ յօդուածով արին հայերիս եւրոպական պետութիւնները իրենց այլասեւում ու նախատեսելու ընդունակութիւնից զուրկ զիպլոմատներով:

Թո՛ղ դրօշմէ ուրեմն պատմութիւնը ժամանակակից Եւրոպայի ճակատին հրէշաւոր լքաւածանութեան յաւիտեանական արատը, որից սակայն միշտ աղատ կը մնայ հայ երիտասարդութեան այն փոքրամասնութիւնը, որ ընտրեց կուլի փշոտ դաշտը՝ տոգորւած իր ծնող ժողովրդի բարեկեցութեան գաղափարով, պատրաստ միշտ զոհելու սուրբ հայրենիքին...

Սակայն — ասում են ամբոխային տրամաբանութեան ամէն կարգի ներկայացուցիչները — բոլոր քաղաքական խա-

1) Ed. Driault: «La Question d'Orient» tr. 258;

ղերի և անաջողութիւնների առաջը կարելի էր առնել, եթէ յեղափոխական կազմակերպութիւնները՝ մանր «խլրտում-ների» փոխարէն՝ աշխատէին նախօրոք լաւ պատրաստել, լաւ կազմակերպել ժողովուրդը:

Պէտք չկայ ի հարկէ ծանրանալու այստեղ այն խնդրի վրայ, որ «նախապատրաստելու» և ըստ կարելւոյն լայն ծաւալով «կազմակերպելու» պահանջը բոլոր գործող յեղափոխականներին իդէալն է եղել եւ կը լինի միշտ: Կուրբ գաշտը նետուելիս՝ ջանալ ըստ կարելւոյն մեծ ուժ ունենալ համախմբած — դա այնքան բնական, այնքան տարրական և նոյնիսկ այնքան banal մի պահանջ է, որ միմիայն կրէտիները կարող են տարակուսել, թէ յեղափոխականները էին արհամարել այդ պահանջը: Բայց եթէ այդպիսի կրէտիներ կան մեր մէջ, թող նրանք սառուղին մեր կարծիքը ամբաստանուող յեղափոխականների ծրագիրներում, թերթերում, պաշտօնական մարմինների կամ անհատ գործիչների կեանքում եւ այլն: Եւ եթէ դրանից յետոյ էլ դեռ ապացոյցները պակասն, թող զիմեն վերջապէս հայութեան այն մեծագոյն մասին, որը մի տեղ միանգամայն անտարբեր գտնուեց դէպի ընդհանուր ազգային խնդիրները, միւս տեղ քաղաքացիական արիւթիւնն չունեցաւ նպատակու մեր շարժման, երրորդ տեղ հակայեղափոխական յայտնուեց, չորրորդ տեղ հարկ գտաւ մինչև իսկ իր յատուկ սօցիալականների դէմ սայլովաք կանչելու համար: Հայութեան այդ գործի յեղափոխականները «քչով» հանդէս եկան, դա, յամենայն դէպս, չէ կարող բացատրուել նրանով, որ այդ յեղափոխականները «չատր» չէին ուզում կամ «չատր» ունենալու համար ոեւէ ջանք էին խնայում: Այդ հեղինակաւոր ցուցմունքով էլ հարցը ինքնին կը փակուի՝ միանգամ ընդ միշտ պարզելով, որ այն, ինչ բացարձակ տեսակէտից մեզ թւում է լիջ: համեմատական տեսակէտից եղել է ուժերի այն maximum-ը (ամենաշատը), որ՝ որոշ ժամանակում և որոշ տեղի հանգամանքներում՝ կարելի է համախմբել յեղա-

փոխական գործի շուրջը:

Չենք ուզեր երկարօրէն ծանրանալ և այն մասին, որ յեղափոխական ձեռնարկները ոչ միայն չէին հակասում նախապատրաստութեան պահանջին, այլև նրանք անխուսափելի միջոցներ էին այդ պահանջին գոհացում տալու: Մենք միայն կ'ամփոփենք այստեղ զանազան առիթներով այդ մասին «Դրօշակում» յայտնած մեր կարծիքները:

«Եթէ մարդկային անցեալի նախակարգաւորները իրենց գաղափարներն առաջ մղելու համար սպասէին, որ նախապէս ամեն ոք իրենց նետ համաձայնէր, մեր քաղաքակրթութիւնը դեռ ևս կը լինէր քարի շրջանում», ասել է մի հրապարակախօս՝ մեզ թողնելով մտաբերել այն բոլոր խաչերը, խարոյկները, կախաղանները, գիյօտիները, բանտերը — մի խօսքով՝ արեան ու անհամար տանջանքների այն հակայական հնոցները, որոնց միջից անցել են յեղափոխիչ գաղափարները: Ինչպէս երեսայլի համար անհրաժեշտ է սիրող մայրը, այնպէս էլ յեղափոխական գաղափարի անմահ համար միշտ անհրաժեշտ են եղել մութ բանտերի խոնաւ օրօրոցները, երկաթէ շղթաների բազմալեզու նանիները և կարմիր գանձիներին մահաբեր գուրգուրանքները: Ուրիշ ելք չկայ նոր գաղափարների յաղթանակի համար, կամ այլ խօսքով՝ չկայ ուրիշ միջոց յեղափոխական գործը նախապատրաստելու համար: Այո՛, չկայ այս աշխարհում աւելի կրթիչ օրինակ, քան գործերի կենդանի օրինակն է. չկայ աշխարհում ոչ մի լսարան, ուր կարելի լինէր ժողովել այնքան ունկնդիրներ, որքան ունենում է գործի ասօցիացիան նետած յեղափոխական քարաղիչը: Չկայ ոչ մի ձայն աշխարհում աւելի հեռու, աւելի մեծ տարածութեան վրայ լուող, քան գործերի գոռում-գոչիւնն է. չկայ ոչ մէկ լեզու, որով կարելի լինէր խօսել բարոյզ մարդկութեան առաջ հասկանալի խօսքներով, բացի գործերի լեզուից:

Եւ իրաւ: Ո՞վ աւելի մեծ համարձակութիւն, աւելի մեծ բարոյական իրաւունք կ'ունենար անձնւիթութեան հրաւիրել ժողովրդի բոլոր կենսունակ տարրերին, քան ին-

քը՝ առաջինը արեան դաշտ նետուող յեղափոխականը: Ո՞վ արդեօք, ինչ մարդ, ինչ քարոզիչ կամ քարոզներ կարող էին Պօլսից մինչև վան, Ռուսաստանից մինչև Ամերիկա ցնցել հայութիւնը՝ բոլորի սրտին միևնոյն զարկը հաղորդելով, բոլորի առջև պարզ ամփոփելով մեր ընդհանուր ազգային իղձերը, քան այդ անուժ էին յեղափոխական ձևոնարկները: Ո՞ր գրողը արդեօք, ո՞ր լեզուագէտը, ո՞ր հարուստը, ո՞ր հոնտօրը կարող էր հայկական պահանջների մասին այնքան հրատարակութիւններով մէջ, այնքան լեզուներով, այնքան գրել, այնքան տպագրել, այնքան սրբուկ ու մտքեր յուզել, որքան գրել, տպագրել, դալ ու մտածել էր տալիս հայ ժողովրդի ծանր, անօրմալ, դժոխային կացութեան թարգմանը — յեղափոխական բողոքը: Ո՞ւր են վերջապէս — հրոսակային կամ տէնօրական, զինատար կամ պարտիզանական խմբերի կռիւներից դուրս — այն դահիճները, այն զօրանոցները, ուր հայը պիտի վարժէր արեան գործի մէջ և յեղափոխական բանակներ «պատրաստէր» կամ «կազմակերպէր»:

Գժևար չէ, ի հարկէ, գերադրական ածականների մի ամբողջ բև շալակած, նկարագրել միամիտների առաջ «լուռ ու մունջ նախապատրաստութիւնների» ֆանտաստիկական հեռանկարը՝ անսպասան յաղթանակով պսակւած, և յետոյ զէնք դարձնել այդ զառանցանքները նոյն նախապատրաստութեան գործին ամբողջ նոգւով ներբաճնների դէմ: Բայց «le superlatif est le cachet des sots» (գերադրական ձևը յիմարների կնիքն է) — վաղուց ասել է Մետերնիխ, և մեզ թոյլ կը տրւի, իհարկէ, եթէ ոչ Մետերնիխից աւելի հեռու գնալ, գէթ համաձայնել նրա հետ: Հասկանանք վերջապէս, որ անմտութիւն է պահանջել մարդկանցից մի բան, որ անկարելի է իրագործել: Ի՞նչպէս պատրաստել «տարիների ընթացքում լուծեան մէջ»: Պէ՞տք է, որ երկիր մտնեն մարդիկ. պէ՞տք է, որ դրանք տեսնեն, խօսեն, համոզեն, բանակցեն կարե որ անձանց և տեղերի հետ. պէ՞տք է գրագրութիւն ունենան. պէ՞տք է զէնք տարա-

ծեն, ստանան, գնեն, պահպանեն, տեղափոխեն, պէ՞տք է զէնքի և նրա գործածութեանը հետ ծանօթացնեն մարդկանց, թէ՞ ոչ: Փորձեցէք միայն փուչ խօսքերից կենդանարար գործի անցնիլ. փորձեցէք միայն շատ կարճ ժամանակ — այո, թէկուզ ամէնակարճ ժամանակ — նախապատրաստութեամբ» զրադւել, և դուք կը տեսնէք, որ լուծութիւնը ձեր գործում չուտով կը խանգարուի: Թշնամին ոչ ձեզանից թոյլ է, ոչ էլ աւելի վատ կազմակերպւած: Ուր որ գնաք, նրա ցանցերը, նրա սահմանափակումները, նրա պաշտօնական գործակալները կանգնելու են ձեր առջև դէմ յանդիման, և այսօր չէ եգուց՝ դուք պիտի բռնուի գործի վրայ: Ահա թէ ինչու «լուծութիւն» քարոզողները ներանք են մեծ մասամբ, որոնք ոչ մի անհուծութիւն չունեն գործնական յեղափոխութեան հետ: Ահա թէ ինչու հսկայական «նախապատրաստութեամբ» քարոզների հետ նրանք դատապարտւած են «քաղաքակրթական» զարգացման մաշուած երգերը կրկնելու, տեղը եկած ժամանակ հնչեցնելու «հաւատարմութեան» կամ «տեսանալ «համբերութեան», «հաւատարմութեան» կամ «տեսական յեղափոխութեան» քարոզները: Մի թշնամի, որ ունի դարաւոր կազմակերպութիւն, որ իր ամբողջ քայքայման հետ զեռ բնիւնակ է կանոնաւոր պատերազմներ մղել և երբեմն յաղթել իր հակառակորդներին, — հեշտ բան չէ այդ թշնամուն այնքան երկար ժամանակ խաբւած պահել, որ չափ կը պահանջւի նրա ուժը հակալուող ուժ կազմակերպելու համար երկրի մէջ: Այդ ձգտումներուն դուք աջակցութիւն չէք կարող ունենալ և հետեւաբար՝ թշնամուն սիսեմաշիֆաբար խաբել ձգտելով՝ դուք սիսեմաշիֆաբար խաբւած կը լինի միայն ձեր բարեկամներին ու ընկերներին, որոնք միամտաբար հաւատարմով ձեզ՝ թէ դուք կարող էք և պէտք է խաբէք թշնամուն, մի գեղեցիկ օր կը տեսնէք, որ միայն իրենք են ձեզանից խաբւել — աւելի ոչինչ:

Այսպիսի փոխադարձ յարաբերութիւններ, ի հարկէ, միանգամայն վայել յարաբերութիւններ են «սալավաթ» պոռագող սօֆիստների և իրենց բարեկամների միջև, և

մենք զրա դէմ ոչինչ չունենք ստեղծութիւնները» իսկական արժէքը վերջապէս հասկնալու համար մենք մի րոպէ մի կողմ կը թողնենք մեր հայեացքները գործի վրայ եւ կը կանգնենք մեր «քննադատները» տեսակէտի վրայ։ Հակառակ տրամաբանական ո՛ր սոցիոլոգիական ամեն օրէնքի՝ համաձայնեմք մի րոպէ, որ հնարաւոր էր լուծութեան մէջ պատրաստել և այնպէս հրապարակ դուրս գալ։ Ենթադրենք, որ — թէկու՛ղ դիւթական գաւազանի մը յարւածով — յեղափոխականները գործի դիմէին՝ բաւական լայն չափերով կազմակերպւած ժողովրդի հետ։ Միթէ՞ մե՞ք արդէն ապահովւած կը լինէինք մեր ազատութեան գործը։ Ո՛ւր է ուժերի այն minimum-ը (ամէնաքիչ չափը), որ պահանջուած է գործի սկսելու համար։ Վերջին յոյն-տաճկական պատերազմի ժամանակ Յունաստանը, իբրև անկախ երկիր, իր մինիստրներով, իր զինուորական խորհուրդներով, սեփական խորհուրդներով, սեփական հողի վրայ, իր ազատ զօրանոցներու ժողոված, կրթած եւ կազմակերպած 60—70 հազար զօրք դուրս բերեց Տաճկաստանի դէմ և էլի յաղթեց։ Զէ՞ր կարող արդեօք մի այլ-պիսի գմբախտութիւն մեզ հետ ևս պատահել, թէկու՛ղ կու՛րի դաշտ դուրս եկած լինէինք «մեծ պատրաստութիւններով»։ Մեզ կարող են իրաւամբ նկատել, իհարկէ, որ դադափարով ողևորւած մի յեղափոխականը արժէ ամենապակասը տասը այնպիսի սի պաշտօնական կուռղներ, ինչպիսին է զինուորը, եւ ուրեմն օրինակը համոզեցուցիչ չէ։ Դիմենք ուրիշ օրինակների։ Բուլղարները ապստամբել են 1828, 1837, 1841, 1862, 1867, 1868, 1872 և 1876 թւերին. ազատել են 1878-ին. ուրեմն շարժումը տեւել է 50 տարի, ունենալով 44 տարւայ ընթացքում անընդհատ անաջողութիւն։ Յոյները ապստամբել են 1770, 1798, 1801, 1812, 1820—1829 թւերին, ազատութիւն գտան 1829—1830 թւին, այսինքն 60 տարուց յետոյ, շատ անգամ տեղիք տալով զարհուրելի կոտորածների և ամբողջ Պելոպոնէսի ու Մօրէսայի կատարեալ աւերման։ Միթէ՞ բուլղարները և մանաւանդ յոյները միշտ «անպատրաստ» են կու՛ր դուրս

նկել, որ տառնեակ տարիներ ընթացքում միմիայն սոսկալի ձախորդութիւններ են ունեցել։ Այսօրւայ ազատ կրէտէն, որ իր կու՛ր սկսեց դեռ Յունաստանի հետ միասին, ապստամբել է աւելի քան տասն անգամ՝ պաշտպանելով իր դատը ամբողջ 128 տարի։ Սերբերը կու՛ել են 40 տարու չափ և նախ քան ազատելը՝ պարտութիւններ են կրել շատ անգամ։ Ռուսական շարժումը, նոյնպէս արիւնով ներանգամ։ Ռուսական շարժումը, նոյնպէս արիւնով ներանգամ, տեւել է ոչ պակաս 100 տարուց։ Բօսնիա Հերցեգովինա կու՛ել են 1830 թւից մինչև 1870-ը։ Իրլանդիան 600 տարի է չէ ընկճուած իր ազատութեան տենչանքների մէջ, չը նայած իր միլիոնաւոր զոհերին։ Դեռ երէկ մարտնչող, հերոսական կուրբան միմիայն մեր դարում երեք խոշոր ապստամբութիւններ է ունեցել՝ միմիայն վերջինն ալըստամբութեան ժամանակ 200 հազար զոհ տալով։ Իտալական յեղափոխութիւնը 60 տարի պահանջեց յաղթանակէ տանելու համար։ Հարցնում ենք. միթէ՞ սրանք բոլորն էլ տանելու համար։ Հարցնում ենք. միթէ՞ սրանք բոլորն էլ ամեն անգամ «անպատրաստ» են պատմական բեմ դուրս եկել, որ չեն կարողացել մի անգամից իրենց ազատութիւնը ապահովել...

Ընթերցողը տեսնում է ուրեմն, որ «լուրջ» նախապատրաստութեան պահանջները — որքան էլ չէտակի ձևերով կրկնեն նրանց հայ դպիրներն սե դպիրները — իսկապէս դուրի են լրջութեան ունէ յատկութիւնից և ուրիշ կերպ չէ կարելի հասկնալ այդ պահանջները, բայց եթէ այն մըտքով միայն, որ «յեղափոխական կռիւը այնպէս պիտի մղէր, քով միայն, որ «յեղափոխական յաղթանակած լինէր»։ Բայց եթէ որ արդէն անպայման յաղթանակած լինէր, որ թէ իրենց պատմական երևոյթները պէտք է քննեն ոչ թէ իրենց ժամանակի եւ տեղի հետ սերտ կապւած պայմաններում, այլ ցանկութիւններ տեսակէտից, ո՛ւր կարող են վերջանալ այս տեսակ դանդաղների սահմանները։ Երեւակայեցէք մի այս տեսակ դանդաղների սահմանները, որ մինչև րոպէ, որ մենք այնքան բախտաւոր լինէինք, որ մինչև օրս միմիայն յեղափոխական շարժերից լինէինք զոհեր տըւած, բայց և այնպէս՝ դեռ ևս ապարդիւն, չէ՞ր կարելի

միթէ այդ դէպքում եւս ցանկութիւնները հարուստ աշխարհից պակիլ բաղձանքները մի նոր փունջ և կրկին դատախետել յեղափոխականներին, որ դրանք — շնորհիւ իրենց «անպատրաստութեան»։ «սառն դատողութեան» բացակայութեան, «քաղաքական անփորձութեան»։ Եւ այլն — միայն ծծում են սերնդի ամենալաւ ուժերը և վատնում աճազին միջոցներ առանց ոչ և «արդիւնքի»։ Ենթադրենք այնուհետեւ, որ յեղափոխականներին աջողած լինէր որոշ զոհերով այս կամ այն բարեփոխումները ձեռք բերել Հայաստանում, միթէ՞ դժուար կը լինէր այստեղ էլ մեղադրել նրանց, որ — շնորհիւ իրենց «անպատրաստութեան» և այլն — չկարողացան դործը այնպէս տանել, որ զոհեր քիչ տային կամ միեւնոյն զոհերով աւելի մեծ փոփոխութիւններ ձեռք բերէին։ Ձէ՞ր կարելի միթէ մի փոքր էլ զէնը գնալ եւ հիմնուելով նոյն «անպատրաստութեան», «սառն դատողութեան» բացակայութեան, «քաղաքական փորձառութեան» վրայ՝ պահանջել մինչեւ իսկ, որ ամենեւին զոհ չտային, այլ անպէս՝ միմիայն քաղաքական աջող խաղերի և մեծամեծ կապերի միջոցով՝ ուղղակի առաջ քէին եւրոպական միջամտութեան դործը եւ ապահովէին հայկական հարցի նըտաստաւոր լուծումը, եւ այդպէս շարունակելով՝ չէր կարելի միթէ հասնել վերջապէս Գամառ Բաթիպայի «Հայկ բաղձանքին»։

«Ա՛խ, ինչպէս կ'ուզեմ տեսնել մեր հայրիկ
Ազատ, ապահով, կրթեալ, ինքնագոյն,
Ամէն հայի տուն դրախտ երկնային...
Լոկ այդ բանն ինձից չուզեմար մէկ գոն...»

Ա՛խ, ինչպէս կուզեմ տեսնել Հայաստան
Մի օր ազատամ բեմամու ձեռքէն,
Հայի երկիրը — հայի սեփական...
Լոկ այդ չի բաժանէր ինձ իմ կոպէկէն...»

Իայց — բարեբախտաբար թէ դժբախտաբար, չգիտենք — բաղձանքները չեն, որ ընթացք են տալիս կեանք

քին։ Ռուսերէն մի առած ասում է, որ «դժոխքի ճանապարհն էլ բարի ցանկութիւններով է սփռւած», բայց եւ այնպէս մենք գիտենք, որ այդ ճանապարհը առհասարակ հրապուրիչ չէ մարդկանց համար։ Սակայն, ընթերցող, ոչ շարժմանանք և ոչ էլ զայրանանք։ Ամբոխային տրամաբանութեան մատնւած բոլոր գլուխների ընդհանուր ճակատագիրն է այդ — մի ճակատագիր, որ միշտ իր անդթութեան գազաթնակէտին է հասնում՝ մանաւանդ մեծ ճախրողութիւնների դէպքերում։ Դա մարդկային ամբողջ պատմութեան մէջ դիտւած մի ընդհանուր երեւոյթ է, որ չեշտում են բոլոր ուղղութիւնների սօցիոլոգները։

«Ամենազարգացած հասարակութիւնների մէջ — ասում է, օբինակ, Վորմիս իր «Organisme et Société» աշխատութեան մէջ — համեալին դժբախտութիւնների միջոցին, մինչեւ իսկ միմիայն երեւակայական դժբախտութիւններից ծնւած եր իւր շղղեցութեան տակ, երբեմն վերածնւում են հին ժամանակների ամենասարսափելի, յաճախ ամենաբարբարոս սովորութիւնները։

Ուրիշ խօսքով եւ մեր նիւթին յարմարցնելով՝ դա նշանակում է, որ ընդհանուր ազգային դժբախտութեան ժամանակ՝ մարդկային կորուստների, մարդկային կոտորածների հետ անմիջապէս կապւում են նաև մտքերի անխնայ կոտորածներ։ Ահա թէ ինչու հասկնալի է, որ աշողութեան օբերում դժգոհ «խոհեմները» թիւը ոչ այնքան մեծ կը լինէր և ոչ էլ այդ «խելօքները» կը կարողանային այնքան ունկնդիրներ գտնել, որքան այժմ, Աջողութեան օբերում ընդհանուր յոյսերի պայծառ այլքները իրենց բուռն հօտանքին մէջ կ'առնէին այսօրուայ նոյնիսկ հոգեպէս սնանկ բաց թողնի՝ նոյն կոտորների վրայից, որտեղից այսօր արբանքներ են քարոզում գործի յեղափոխականների դէմ, չաւանքներ են քարոզում գործի յեղափոխականներին, որ պոռալ արարաշխարհին — որ նբանք միշտ էլ հաւանել ու օգնել են ամեն կարգի յեղափոխական ձեռնարկներին, որ

միշտ էլ համոզւած յեղափոխականների շարքումն են եղել: որ նոյնիսկ առանց իրենց մասնակցութեան ոչ մի աջողութիւն ձեռք բերւած չէր լինի եւն. և ինչ: Բայց ներկայ սեօրերում դրանք — «խելօքներին» յատուկ տրամաբանութեամբ, նաև «նոտաութեամբ» — յարմարում են միջավայրին և սուտարայնում «քննադատների» շարքերը՝ մինչև որ վաղը միևս օր. երբ պատմական անիւը ուէ ձևով կը թեքուի յօգուտ հայութեան, կրկին նրանք յախուռն հոռանքով կը շտապեն ամենակատաղի յեղափոխականների արժողները գրաւել, մոռանալով և նոյնիսկ հերքելով, որ հէնց այն բոլորին՝ երբ պատմական անիւը թեքուած էր, նրանք դեռ ևս քափ ու քրտինք էին թափում ամբոխի առաջ իրենց «քննադատութիւններին» աւելի և աւելի համոզիչ ձև տալու...

Ամփոփենք մեր կարծիքները,

Ասել թէ յեղափոխականները նախ քան գործնական քայլերի դիմելը՝ պէտք է վաղօրոք լա. «կազմակերպելին» ևն. — դա միեւնոյն է թէ ասել. որ գործը պէտք է լաւ տեսնուի: Պարզ է, որ այդ տեսակ «խորհուրդները» ոչ ոքի համար արժէք չեն կարող ունենալ: Գործը, յեղափոխական գործը, լաւ տանելը — մեր փոքալն է արդէն. բայց ինչպէս պիտի տանուեր այդ գործը կամ ինչպէս պիտի տանուի, որ լաւ լինի, որ լաւ կազմակերպուած լինենք ևն. — ահա ամբողջ հարցը, որի դիմաց իրար խառնում, իրար հակասում, իրար ոչնչացնում են մեր «խոհմաների» խորհուրդները, մեր «սօփոսա-դպիրներին» սալավաթները, մեր «քննադատող» դատարկ կարասների՝ ներդաշնակցութիւնից զուրկ, անմիտ ու միապաղաղ ձայները:

«Պատրաստութեան» կամ «վաղաժամութեան» անմիտ ողբերւ մէջ չէ կայանում մեր շարժման աջողութիւնը (որովհետև իսկապէս երբ յեղափոխական նախաձեռնութեան մէջ մի բան կատարում է կամ կարելի է կատարել, դա ինքնըստինքեան արդէն նշանակում է, որ «ժամը» հասել

է), այլ կուի յարատեւութեան մէջ: Մեր դատը վաղուց է հայերիս համար սոսկայի մի վէրքի նշանակութիւն ստացել: Շնորհիւ թուրք կառավարութեան կատարեալ կուրութեան՝ նա նոյն վէրքի նշանակութիւնն է ստացել թիւրքիայի համար եւս: Թէ մենք եւ թէ թիւրքիան ընտրել ենք այդ վէրքի դէմ վիրաբուժական միջոց. մենք դիմել ենք յեղափոխութեան, թիւրքիան՝ մեզ կոտորելու միջոցին, Մեզ մնում է ուրեմն երկուսից մէկը — կամ սեփական ձեռքով մնում է մեր դատը, կամ թէ ծարուցակել մեր կուրը այնքան, որ նա՝ թիւրքերի դէմ մինչև այժմ ուղղւած դժգոհութիւնների, պաշտօնական բողոքների և թղթի սպառնալիքների շրջանը անցնելով, վերջապէս մի վերջ դառնայ նաև այն ազգութիւնների ու պետութիւնների համար, որոնք կապ ունեն թիւրքիայի եւ մեր հարցի հետ: Այն օրը, երբ դրանք ունեն թիւրքիայի եւ մեր հարցի հետ: Այն օրը, երբ դրանք ևս կը համոզուին, որ այդ վէրքի դէմ պէտք է դիմել վիրաբուժութեան, մեր դատը ապահովւած կը լինի. այդ օրը կը լինի և մեր աջողութեան օրը:

Չը մոռանանք, որ մեր մօտիկ անցեալը — որքան եւ ծանր լինի դա մեզ՝ ժամանակակիցներիս համար — պատմութեան մէջ շատ աննշան շրջան պիտի համարուի, որպէսզի կարելի լինի նրանից ուէ համարձակ եզրակացութիւններ յանգել: Մի թոյլ, անդէն, ցիրուցան, բաւականաչափ անհատական եւ ռազմական բնադրներով աղքատ ժողովրդի ազատագրական շարժումը այնպիսի մի հասարակական երեւոյթ է, որ իր առաջին բողոքները ձգելուն պէս՝ հաւուրութեան հասնէր: Այդպիսի մի աջողութիւն, ինչպէս վերեւը տեսանք, չեն ունեցել նոյնիսկ մեզինչ աւելի նըվատուոր պայմաններում գտնուող ազգերը. — ո՛րք մնաց նոյնը պահանջել ընդամենը տարւայ հասակ ունեցող մանուկ հայ յեղափոխութիւնից:

Այժ, անցեալի կորուստները ճշուած, ճմլում են մեր սրտերն ու մտքերը, բայց չնմանւենք թուրքիոյ տեսի այն հերոսին, որ կուի միջոցին փոխանակ իր հակառակորդի հարուածներին դիմադրելու, փոխանակ աշխատելու նրա մարմնի ամէնազգայուն կէտերին հարւածներ տեղալու, ձեռքերը

սեղմում էր մարմնի այն տեղերին, ուր ընկնում էին հա-
կատափորդի հարածները: Կասկած չկայ, որ այդպիսի մի
ընթացք մեզ կր տանէր միայն դէպի անսպասան կորուստ,
այն ինչ՝ յարատեւ կոիւր դեռ շատ բան կարող է խոստա-
նալ մեզ: Եւ ո՞վ գիտէ՝ թէ ինչ գոյնով պիտի լուսարանեն
այսօրւայ մեր կորուստները 50—100 տարուց յետոյ, երբ
դրանք կը կապեն հետեւողականութեամբ՝ մեր կեանքում
տեղի ունենալիք յետագայ երեւոյթների հետ: Ո՞ր ազգը
արդեօք — երբեմն ստրուկ, իսկ այժմ ազատ — չէ մոռացել
իր կրած զարնուրելի կորուստները: Ո՞րը արդեօք դրանցից
կը փոխէր այսօրւայ իր ազատութիւնը նախկին վիճակին
հետ եւ անցեալ կեանքի այնպիսի մի ընթացքի հետ, ուր
ոչ մի զո՛նողութիւն, ոչ մի աւերում չլինէր կատարւած:
«Չկայ մարդկութեան համար աւելի զեղեցիկ յոյս, քան մի
ճնշւած ազգի յարութիւն առնելը» — ստիպւած է եղել խոս-
տովանիլ նոյնիսկ այնպիսի մի հրէշ, որպիսին էր Դիդրա-
յէլի:

Յարատեւ կոիւր — յաճախ եւ երկար ժամանակ գուցէ
անյաջող ջնայած երբեմն նոյնիսկ իր լայն ծաւալին, — անա-
թէ ուր է մեր փրկութեան լանալին: Պահպանե՛նք, շարու-
նակե՛նք կոիւր, որպէսզի լայնանայ, ընդարձակւի, և ըն-
դարձակւելով՝ յարատեւի — անա դէպի մեր նպատակը տա-
նող միակ ճանապարհը: Չը չեղենք այդ ճանապարհից, որ
պատճառների և հետեւանքների կապակցութեամբ ունի
պատմութեան մէջ հաստատւած օրէնքի ուժ. չը չեղենք
այդ միակ ճանապարհից, որ սփռւած է յուսատու ապագա-
յի գրաւիչ ծաղիկներով...

1900.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ն Չ Ա Ր Ի Ք

I

Մենք թոյլ էինք անցեալ յեղափոխական կուր ըն-
թացքում, մենք զօրեղ չէինք և այժմ: Զանազան կարգի,
զանաանան բնազդների հայեր, ընդունելով միեւնոյն երե-
ւոյթը իրր փաստ, տարբեր բացատրութիւններ են տալիս
դրան:

«Ամբոխային տրամաբանութիւն» վերնագիրը կրող
յօդւածների մէջ մենք արդէն խօսել ենք այդ բացատրու-
թիւններից մի քանիսի մասին: Նոյն յօդւածներում ցոյց
ենք տւել նաև երկու տեսակի պատճառներ, որոնք կարող
են որոշ չափով լուսարանել մեր ներկայ թուլութիւնը:

Իայց այս երկու պայմաններից դուրս՝ կան եւ ուրիշ
պատճառներ, որոնք նոյնպէս ինկատի պէտք է առնեն ներ-
կայ հարցը աւելի լաւ լուսարանելու համար: Դրանցից մէ-
կը, որի վրայ այժմ մանաւանդ մենք մտադիր ենք կանգ
առնել, — դա միջավայրի անհրաժեշտ խնդիրն է, որի չնոր-
հիւ ամէն-մի հոսանք միշտ իր արտայայտութիւններում
այլափոխւում, այս կամ այն ուժը, այս կամ այն գոյնն է
ստանում: Համամարդկային ընդհանուր օրէնքները անկա-
բող են դեռ բացատրել բոլոր այն երեւոյթները, որոնք տե-
ղի ունեցան կամ դժբախտաբար տեղի չունեցան մեր շարժ-
ման մէջ: Այդ նպատակին հասնելու համար մենք պէտք է
վերցնենք նաև հայկական այն ուրոյն մրցութիւնը, զուտ ազ-
գային մեր այն ճկարագիրը, ուր պայմաններուն պէտք է
զարգանար մեր շարժումը:

Չկայ մարդկային պատմութեան մէջ շրջան, որ նա-
խապատրուսուած չլինէր նախորդ շրջանում կամ շրջան-
ներում: Կաւր կամ վաքր յայտնի ժամանակում, մանաւանդ

երբ դրանք արտայայտում են աչքի ընկնող, խոշոր ծաւալ-
ներով, անշուշտ ունեն նախորդ անցեալում իրենց որոշ
արմատները, և որքան լաւը, դրականը պէտք է նկատուի
անհրաժեշտ արդիւնք. վարձատրութիւն արժանաւոր անցեա-
լի, նոյնքան էլ վատը, բացասականը պէտք է համարուի
ընական ս. րդիւնք-պատիւ յանցաւոր անցեալի: Այդպէս, օ-
րինակ, միապետական ուժով սահմանափակում կամ կա-
տարեալ կործանում, ստրուկների ազատութիւնը, ընտրո-
ղական սկզբունք, ընդհանուր ժողովրդական ձայնատու-
թիւն, գիտութիւնների ծաղկում և այլ բարեբեր քաղաքա-
կրթական երևոյթները պատրաստել են երկար ժամանակ-
ների ընթացքում: Նոյնպէս և բացասականները. Հոմէա-
կան կայսրութիւնը վերջացաւ 475 թւին, բայց ամէնքին
յայտնի է, որ նրա անկումը արդէն վաստ էր Թէօդօրոսի
օրերից. իսկ այդ օրերը իրենց ծնունդն առին դեռ քրիս-
տոնէութեան առաջին տարիներում՝ Վալիդուլանների և Նե-
րօնների հետ: Բիւզանդիոնը ընկաւ 1453 թւին, Կոստան-
դին Պալէօլօգի օրով, բայց ով չգիտէ, որ այդ կայսրու-
թիւնը արդէն իր կեանքի կէսից թեքում էր շարունակ
դէպի անկում: Ֆրանսիական միապետութիւնը խորտակեց
Հիւգօվիկոս XVI-ի օրով, բայց մենք գիտենք, որ Հիւգօ-
վիկոսը անձամբ ոչ մի մեղք չունէր նախկին ուժով վա-
տութեան մէջ և նոյնիսկ, իբրև անձնաւորութիւն, ինչպէս
և Կոստանդին Պալէօլօգը, վատ մարդ չէր:

Չունենք և մենք մեր անցեալում այնպիսի գործոն-
ներ, որոնք կարող էին մեծ նշանակութիւն ունենալ այ-
սօրւայ մեր դժբախտութեան վաստում:

«Հայ հեղինակի պարտականութիւնն է — ասում
էր Ստեփանոս Նազարեանցը 1860 թւին — այսօր ցու-
ցանել անաչառապէս, թէ՛ հայոց ներկայ, այժմեան
դրութիւնը չէ մի պատահական բան, մի անիրաւ ըն-
թացք բաղդի կողմից դէպի Հայկի որդիքը, այլ մի
հարկաւոր հետեւանք նոցա թոյլ և աննշան պատմա-
կան կեանքի, նոցա անքաղաքագէտ կառավարութեան»

... նոցա կործանիչ անմիաբանութեան... անմիտ,
մասնաւոր անձնասիրութեան այնպիսի միջոցներում,
երբ հայրենիքը պահպանելու համար պիտոյ է լռէին և
պապանձէին առանձնական ախտերը, և հայմենիքի
պահպանութիւն պիտոյ է լինէր միակ օրէնստու ա-
ռաջնորդը և միակ նպատակը իւրաքանչիւր մասնաւորի
առանձնապէս և ամենեցուն ընդհանրապէս: Ուր հար-
կաւոր է եղել միաբանութեամբ գործ ղշնելու. թշնամու-
ղէմ քաղաքական առաքինութիւններ, հայերը՝ անձնա-
կան շահը վերադասելով ընդհանուրից, կործանել են
ինքեանք իւրեանց մէջ... Եթէ կան ազգի հոգու մէջ
մի քանի կայծեր կենդանութեան, թող ազգի բարե-
միտքը, ձեռք ու սիրտ տւած միմիանց զարթոցեն ու
բորբոսեն դրանց (կ'յծերը). ապա թէ ոչ, անտարակոյս
է, որ շատակեր կոռնոսը կուտէ և կը մաշէ մեզ իբրև
անպիտանացած որդիք ժամանակի:»

Եւ սկսեցին «ազգի բարեմիտքը զարթոցնել և բոր-
բոցել ազգի հոգու մէջ եղած կենդանութեան կայծերը» Այդ
«բարեմիտներն» էին՝ ինքը Նազարեանց, Միքայէլ Նալ-
պանդեանց, Գամառ-Քաթիպա, Բաբիթի, Արծրունի — մեք
պանդեանց, Գամառ-Քաթիպա, Բաբիթի, Արծրունի — մեք
վերջին երկու սերունդի ամենախոշոր աստղերը: Սակայն,
ինչպէս նրեղէն խօսքերի այդ տիտանները իրենց գործու-
նէութեան շրջանում երբէք չմոռացան այն միջավայրը, որի
հետ գործ ունէին, նոյնպէս և նրանց հարազատ յաջորդ՝
նրեղէն գործերի հեղինակ յեղափոխական երիտասարդութիւ-
նը՝ չպէտք է անտես առնէ այն որոշ պակասութիւնները,
որոնց կնիքը կրում է մեր տխուր անցեալը:

1862 թւոյն Նազարեանցը գրում էր.

«Մեր հայերը առիական լոնակալութեան տակ —
ինչպէս նոյն պայմանների մէջ սովոր է պատահել նոյն
բանը ամենայն ազգերի — ուսել են միմիայն խորա-
մանկութիւն և խարդախութիւն... երբէք մտաբերել

չեն դոքա թէ միաբանութեամբ կարողացած լինէին իւրեանց հասարակաց թշուառութիւնը թեթեացնել: Այսպէս յառաջացել է մեր մէջ այն առանձնութեան հոգին, այն անսէր բարքը, այն կոպիտ անձնապաշտութիւնը, որ չէ թողնում հայերի մէջ դոյանալու մի ընկերական բան, մի հասարակօգուտ ձեռնարկութիւն»:

«Լեւոնի վշտի» հեղինակ Սմբատ Շահաղիղեանը՝ բերելով Նաղարեանցի այս խօսքերը իր «Հրապարակախօս Զայնի» մէջ (երես 218), աւելացնում է իր կողմից.

«Եթէ մինին զարկում են, միւսը փոխանակ ոգնական լինելու իւր ընկերներին, փախչում է»... Երեւի, մեր ազգը, երկար տարուբերելով ասիական լծի տակ, կորցրել է իր զեղեցիկ յատկութիւններից շատերը. հայց ազգի որդիքը, սկզբում հանդիսացած հերոսական քաջութեամբ և հայրենասիրական օրինակներով, այնքան նեղութիւն են քաշել օտարից, որ այժմ այլեւս չեն կարող արժարձել իրենց սրտում առաջի աշխոյժը ու արիականութիւնը: Այդ անբնական դրութիւնը, որի մէջ գտնւում է հայը, յառաջ է բերել նրա համար և շատ չարայաջող հանգամանքներ, որպիսի են մտերմաբար ծառայել օտարին, օտարի առաջ հրկչոտ նապաստակ դառնալ, իսկ իւր խեղճ եղբօր համար հայակերպ գազան, օտարինը պաշտպանել և իւրը կործանել: Եթէ այդ տեսակ դատողութիւնը միայն իմ գրչի պտուղը լինէր, ևս վերջիվերջոյ կը փոշմանէի և կը ճղէի գրած տողերս, բայց տարաբախտաբար բոլոր աղագէտ հեղինակները նոյն բանն են վկայում և սարսափելի ֆակտերով իրենց ասածը հաստատում»:

Բաֆֆին — իհարկէ անկախ Նաղարեանցի շեշտած «կայծերից» — նոյնիսկ «կայծեր» էլ անւանեց իր հոչակաւոր գրեւծքներից մէկը, բայց ահա ինչ ենք կարդում այդ վէպի 323—325 երեսներում.

«Տխուր է մեր անցեալը, և մեր ներկայ կեանքը անցեալի շարունակութիւնն է: Ես շատ տեղեր եմ ման եկել, շատ երկիրներ եմ տեսել, բայց ոչ մի ազգ չեմ տեսել, որ հայի նման լինէր... Որտեղ երկու տուն հայեր կան, նրանց մէջ չորս կուսակցութիւն կայ: Անմիաբանութիւնը վաղեմի ժամանակներից մեր ազգի կեանքի մէջ այն ուտող, մաշող ցեյցն է եղել, որ ժառանգաբար անցել է մեզ, և որ սպառել է ազգային մարմինը: Մեր պատմութեան մէջ կարող էք տեսնել հազարաւոր օրինակներ, մանաւանդ այն դարերում, երբ պարսիկները, յոյները, արաբացիները, սելջուկները և մօնգօլական զանազան ցեղեր կրակով և արիւնները և մօնգօլական զանազան ցեղեր կրակով և արիւնով ոչնչացնում էին Հայաստանը... Թուրքերի մէջ նով ոչնչացնում էին Հայաստանը... «գեալուրների գլուխներ արդէն առած է դարձել ասել՝ «գեալուրների գլուխները չեն միանայ», որ կը նշանակէ, թէ հայերի մէջ բը չեն միանայ», որ կը կարող կազմել: Յաւալի է մի այսմիաբանութիւն չէ կարող կազմել: Յաւալի է մի այսպիսի կարծիք, և աւելի ցաւալի է, որ նա ուղիղ է... Հայը յիսերիմ է՝ մատնիչ է, վրէժխնդիր է այն անարգանքի դէմ, որ նա կրում մի այլ հայից: Բայց եւ նարգանքի դէմ, որ նա կրում մի այլ հայից: Զուրդից, թէ նոյն անարգանքը ստանում է տաճիկից, քուրդից, մի խօսքով՝ օտարի, նա ամենայն խոնարհութեամբ համբերում է»:

Դամառ-Քաթիլայի — այդ հայկական Աղամանտո կորախի — խոշոր ամբաստանութիւնները հայերի հասարակական ախտերի մասին ոչ միայն ծանօթ են բոլորին, այլեւ յաճախ մեր «ազգասիրութեան» բույններին երգում են առանց խղճահարութեան:

Գրիգոր Արծրունու հայեացքները հայի ցեղական յատկութիւնների վրայ նոյնպէս յայտնի են ամենքին: Մենք բերենք այդ հայեացքների մի ամենամեղմ նմուշը, որ կարդում ենք նրա «Տաճկահայերի տնտեսական դրութիւնը» գրքոյկի մէջ:

«Հայը ունի խոշոր պակասութիւններ իր մեծ ար-

հայ ժողովուրդը մի աւելի լաւ դրութեան, եթէ պաշտէին այդ ազգը իրենց սրտի խորքում եւ որ գլխաւորն է, չհաւատային հայութեան լաւագոյն ապագային, նրանք չէին էլ այրել-տանջել նրա ցաւերով, չէին էլ տալ իրենց ամբողջ հոգին այդ ժողովրդի վերածնման գործին, չէին էլ ամենայն ժամ հրաւիրի՝ «Թող այսօր— ինչպէս ասում էր Նազարեանցը— մեր ազնիւ եղբայրքը, իւրեանց անձնական ախտերը վեհանձնութեամբ զոհ բերելով հայրենիքի սուրբ սեղանի վրայ դառնան մի կամք. մի հոգի, մի սիրտ հաշկական աւերակ տուր շինելու համար»:

Նոյն դրութեան մէջ պէտք է զգան իրենց ներկայումս և հայ լեղափոխականները, որոնց գործը այսօր դժւարացնում է սաստկապէս ոչ միայն ահարկու ինչնամիին, որի օրերը սակայն հաշւած են, ոչ նոյնիսկ քաղաքական դաւաճան հանգամանքները, որոնք տեւական չեն կարող լինել,— այլ պակասութիւնը, թուլութիւնը այն ազգային ճիգերի, որոնք հարկաւոր են «հայկական աւերակ տունը շինելու համար»: Չմոռանանք, որ այն օրից, երբ «Հիւսիսափայլը» հնչեցնում էր հայերի ականջին միութեան իր կոչը, շատ ժամանակ անցաւ և թէեւ հայութեան հաւաքական գիտակցութիւնը առաջգիմեց ու ծաւալւեց, բայց դրա համեմատ՝ անողոք պայմանների շնորհիւ՝ շատացան, խստացան նաեւ մեր օրերի պահանջները...

Եւ երբ սառնարիւնութեամբ դիտում էք դուք՝ թէ ինչ է ներկայացնում ընդհանուր առմամբ հայկական կեանքը մի այնպիսի կրիտիկական բույժում, ուր մեզ կոտորում են չտեսնւած ու չլսւած չափերով, երբ տեսնում էք, քանի-քանի՛ գործեր — նոյնիսկ անպայման ապահով իրենց անմիջական արդիւնքների տեսակէտից — չեն ձեռնարկուել և չեն ձեռնարկուում այսպիսի մի ճգնաժամում միմիայն միջոցների կամ մարդկանց պակասութեան պատճառով, երբ միաժամանակ նկատում էք, թէ որքան վնասակար, այլանդակ, քայքայիչ երեւոյթներ են տեղի ունեցել եւ ունենում են շուրջներդ, երբ վերջապէս պատկերացնում էք ձեր աչքի առաջ այն պարզ ճանապարհները, որոնց վրայ

մի քանի իրար յարակից բուն ջանքեր գուցէ բաւական լինէին մեր ապագան յաւիտեան ապահովելու համար.— այն ժամանակ կամայ. ակամայ անդրադառնում էք անխճեալ մեր անցեալին, որի պատաստած սև արիւնը անկասկած դեռ ամբողջովին չէ կորցրել իր աւերիչ ուժը մեր երակներում:

Առաջ բերելով հայկական միջավայրը, ազգային մեր առանձնապատկութիւնների խնդիրը, մենք չենք դնում մի մետաֆիզիքական հարց: Եթէ հիմնովին մերժենք անգամ ցեղ սկան ուրոյն, հիմնական տարբերութիւնների մասին գոյութիւն ունեցող յայտնի թէօրիաները (Մօստեսքեօ, Գիդօ. Տէն, Ռընան ևւայլն), յամենայն դէպս պէտք է ընդունել առնւազը, որ կայ առանձնապատկաների մի որոշ զանգւած, որ այս կամ այն ազգութիւնը ստանում է երկար ժամանակ միեւնոյն պայմանների ազդեցութեան ենթարկւելով և այդ առանձնապատկութիւնները — ժառանգական օրէնքի համեմատ — սերունդից սերունդ փոխադրելով: Երկրի աշխարհագրութիւն, կլիմա, միջազգային դրութիւն, կառավարութեան ձեւ, օրէնքներ, պատմական անձեալ իր դժբախտութիւններով, յիշողութիւններով և փորձերով, գրականութիւն, լեզու, կրօն, ևլն. — ահա այն պայմանները, որ կարող են կրթել մի ժողովուրդի մէջ այս կամ այն հակումները, որոնք իրենց տեսակով կամ չափով չեն կրկնւում ուրիշ ժողովուրդների մէջ:

Ահա ինչպէս է «յառաջացել մեր մէջ այն առանձնութեան հոգին, այն անսեր բարքը, այն կուպիտ աճանապատեւութիւնը, որ չէ թողնում հայերի մէջ գոյանալու մի ընկերական գործ, մի հասարակօգուտ հիմնարկութիւն»: Ահա ինչպէս են զարգացել մեր մէջ այն բնազդները, որոնց համեմատ՝ «ուր հարկաւոր է եղել միաբանութեամբ գործ դնելու թշնամու դէմ քաղաքական առաքինութիւններ, հայերը՝ անձնական շահը գերադասելով բնորոշութիւնը, կոր-

ծանել են իրենք իրենց մէջ»:

Թողնենք մօտիկ անցեալը: Թողնենք այն դարձանալի տեսարանները, երբ Բերլինի դաշնագրից յետոյ հայ ինտէլիգէնցիան, ընդհանրապէս վերցրած, առանց տեղիցը շարժակապէս պահանջում էր «հայկական անկախութիւն» (տես 1878—79 թւերի պարբերական հրատարակութիւնները) — ոչ աւել, ոչ պակաս, իսկ հայ բուրժուազիան հաւատարիմ իր մշտական սկզբունքներին, մոգայի հարցի չափ անդամ կարեւորութիւն չէր տալիս այնպիսի մի հսկայական խնդրի, ինչպէս էր հայկական դատը, Դիմենք վերջին տասնամեակին միայն, երբ հայ-թրքական յարաբերութիւնները արդէն ստացան ամենասուր կերպարանք, կեանքի եւ մահու խնդիր ստեղծեցին մեզ համար և ոռաջ բերին մի տագնապալից մի բացառիկ, մի անօրինակ ծանրագոյն վիճակ: Ի՞նչ կարող է աւելի պարզ լինել քան այն, որ Բսցառիկ դրութիւնը պահանջում էր նաեւ բացառիկ եռանդ, բացառիկ գործունէութիւն, բացառիկ նիզեք: Բայց ո՞վ հետեւեց այդ պահանջին՝ բացի ինտէլիգէնտ կամ զուտ ժողովրդական երիտասարդութեան համեմատաբար մի աննշան փոքրամասնութիւնից:

Ահա մի քանի գծեր:

Հազարաւոր անհատներ կարելի է դտնել հայերի մէջ, որոնցից իւրաքանչիւրը կարող էր ամբողջ նահանգներ զինել Տաճկահայաստանի մէջ, Դուրս եկա՞ւ գոնէ մէկը, 1895 թւին, պատմում է Մակկոյը («Սուլթան եւ Պետութիւններ») հայկական կոտորածների տպաւորութեան տակ:

«Մի անգլիացի, իր քաղաքական համոզմունքներով պահպանողական, յայտարարեց, որ եթէ մեծ պետութիւնները, իրենց մեծազօր սկզբունքներով, արիւթութիւն չունեն սուլթանի ոճրագործ կատաղութիւնը սանձահարելու, ուրեմն Հայաստանում գիււանագիտութիւնը առնւազը կարող է փոխարինւել ինֆնայօժար

զանգե՛րով, ինչպէս այդ եղաւ յունական անկախութեան կուր ժամանակ, և իր կողմից նա առաջարկեց 5000 ֆ. ստ. (25,000 ֆրանք), որ զե՛նք գնւի անօդական քրիստոնեաներին բաժնելու համար Տաճկաստանի այն տեղերում, որոնք մատչելի են ծովի կողմից»:

Իսկ մե՞ք, հայե՞րս: Բնական է յիշել, որ ամենախոչոր գումարը. որ ամբողջ հայութեան մէջ մի հատիկ մարդ նւիրել է զէնքի գործին, այդ եղել է ընդամէնը 25,000 ֆրանքի չափ մի ծախս... Բայց, միաժամանակ քանի՞ քանի՞ անձնէր և փորձած գործիչներ, քանի՞ քանի՞ գաւառներ կորան, հալւեցին միմիայն և միմիայն տարիների ընթացքում և ամենաբարեյաջող հանգամանքներում զէնք, զէնք ու զէնք սպասելու եւ վերջիվերջոյ չստանալու պատճառով...:

Հազարաւոր նիւթապէս սպահով հայեր Հնդկաստան, Անգլիոյ, Ամերիկայ, Աֆրիկայ ջնանամ են գոում ով գիտէ ինչ դժոխային միջոցներով իրենց ունեցածը... աւելցնելու համար, բայց ոչ մէկը չգտնեց, որ այնպիսի մի անսովոր պատմական դժբախտութեան օրերում տեղիցը շարժէր հասարակօգուտ ուէ ձեռնարկի համար: Եւ այս ոչ միայն հին սերունդի ներկայացուցիչների մէջ, այլեւ երիտասարդ դրամատերերի շրջանում, որոնք ունեն եւ ուսում, եւ զարգացում ու երբ սկսում են խօսել հասարակական գործունէութեան և ժողովրդի շահերին ծառայելու անհրաժեշտութեան վրայ, Գլադստօններ ու Լասսալներ պէտք է դերեզմաններից կանչեն նրանց հետ մրցելու համար...:

Բաղաքակիրթ աշխարհում էլ ժողովուրդ չմնաց, որ այս կամ այն չափով արձագանգ չտար հայկական թշուառ վիճակին, 1894 թւականից սկսած՝ անգլիացիք, ֆրանսավիճակին, 1894 թւականից սկսած՝ անգլիացիք, Նոյնիսկ ցիք, ճօլանդացիք, ամերիկացիք, զւիցերիացիք, նոյնիսկ գերմանացիք հայերին ծէնութեան ձեռք մեկնեցին — երկրի մէջ հայ ժողովրդին դրամ, հաց և երկրագործական անասուններ բաժնելու կամ որբացած մասնուկներին ինսա-

մելու և կրթութիւն տալու համար: Իսկ Է՞նչ արին իրենք հայերը: Մենք ունենք հազարաւոր հայեր, որոնցից իւրրաքանչիւրը կարող էր նոյնքան մարդ կերակրել, նոյնքան որբանոցներ հիմնել, որքան այդ արեց մի քանի ազգերից ժողոված դրամներով. բայց դ՞ո՞ւրս եկաւ այդպիսի մէկը: Յայտնի է. որ միակ մի Ջանշեան, ծագուածով միայն հայ, իսկ կրթութեամբ կէս վրացի՝ կէս ռուս, իր անձնական աշխատանքով աւելին արեց հայ մանուկների համար, քան մեր «ազգասէր» հարուստները:

Ո՞վ չէ յիշում 1890—91 թւականների աղմուկը հայ ինտելիգենցիայի մէջ՝ Տաճկաստանում թէ Տաճկաստանից դուրս, կանանց թէ տղամարդկանց, երիտասարդների թէ հասակաւորների մէջ: Իսկ ո՞ւր են դրանք 1891—92ից սկըսած: Աժան գնով ազատութիւն ձեռք բերելու յոյսերով հարբած՝ դրանք մօտեցան յեղափոխական գործին, կարծես վախնալով. որ էգուց միւս օրը յանկարծ առանց իրենց անմեղ աղմուկին էլ Հայաստանը անկախ երկիր կը հռչակել և յետոյ այդ հանդիսաւոր օրը իրենք կը մնան առանց դափնիների: Բայց հէնց որ իրականութիւնը պարզեց, որ գործը անորոշ ժամանակով՝ բացի դո՛հողութիւններից, ոչ մի տեսակ դափնիներ չէ կարող խոստանալ ոչ ոքի, դրանք չբացան, ինչպէս քամու մի շնչո՞ւ ստեղծած ալիք: Դիցուք թէ հասարակ կամ ինտելիգենտ ամբողջի մէջ դա ընդհանրապէս հասկանալի մի երեւոյթ է: Բայց ո՞ւր մնացին նաև երբեմն յեղափոխական կենտրոններում բաղմելու համար գլուխ պատառող մեր պարոնները. ո՞ւր են երբեմն գլխաւոր վարիչ անդամների մեծագոյն մասը. ո՞ւր են գիշերցորեկ դրանց շուրջը պտտող «համոզւած» յեղափոխականները. ո՞ւր են յեղափոխական ամբողջ շարժման տօն տալու յաւակնութիւնը տածող կամ իրենցից հարիւր անգամ աւելի զօնողութեան ընդունակ տարրերի գլխին «անձնանկիրութեան» և «նոր արշալոյսների» մասին ճառող կարմիր գրօշակակիրները: Հաւատարիմ իրենց «խելօք» հայրերին, նրանք իրենց համար այժմ նոյնպէս աւելի ձեռնաբեր պայմանների և հասարակական դիրքի են ձգտում, ինչպէս ձե-

ւրնսու կերպով այն ժամանակ կարող էին յեղափոխութիւնով զբաղել...

Նոյն 1890-91 թւականներին էր, որ ռուսահայ եւ տաճկահայ ինտելիգենցիան իրար հետ մրցում էին հայ ժողովրդի ազատագրութեանը նւիրելու փառաւոր խոստումներում: Իսկ յետո՞յ... Յետոյ տաճկահայ ինտելիգենտի իդէալը դարձաւ ամբողջ երկրազուհը՝ մինչև ռուսարներ իրենցից Ամերիկան: Իսկ ռուսահայինը — Բագու, ուր մարդիկ երբէք դէպի վերը, դէպի բարձրը, դէպի իրենցից հեռուն չեն նայում, այլ միշտ դէպի ներքև, դէպի երկրի տակը, դէպի դժոխային այն խաւարը, ուր 150—200 սամէն խորութեան անդունդներում թագնւում է նաւթաջրի կախարդիչ փայլը... Ընդհանուր դրութիւնը ծանր է. Տաճկաստանում կոտորում են, Ռուսաստանում հալածում. — և ահա հայ ինտելիգենտը, հաւատարիմ իր մօր կաթի հետ ծծած ստրկական բնազդներին, զգում է իրեն ինչպէս մի ժանտախտի օրերում «ազատելի՛ր, ով կարող է», «փախի՛ր՝ ով ոտքեր ունի», — եւ փախչում են՝ ոտի տակ տալով բոլոր այն տարրական պարտաւորութիւնները, որ ծանրանում են նրանց վրայ այսպիսի մի դժւար պատմական բոլորում:

Ամբողջ իննսնական թւականներում հայ ռուսանողներ ի թիւը, մանաւանդ Եւրոպայում, աճում է: Նահատակւած յեղափոխականների ընկերները անգամ՝ դրանց անուանով վրէժ չեն կոչում, այլ այդ նահատակների հետ իրենց ունեցած մօտիկութիւնը պատւանդան են շնում նրանց յիշատակը յարգողների առաջ, որպէսզի իրենց համար թոշակ գտնեն եւ Եւրոպա դան՝ այստեղ «գեղեցիկ եւ բարւոյ» իրենց ճաշակները նրբացնելու համար... Ուսման դէմ ի հարկէ մենք ոչինչ չունենք: Բայց երբ մենք յիշում ենք, որ գիտութեան և արւեստին, որ հասարակական բարոյականութեան և գրականութեան ոչ մի ազգ այնքան հանճարներ չէ տւել, որքան հրէական ազգը, որը սակայն՝ ամհնքից արհամարւած՝ այսօր ծեծւում եւ արտաքսւում է աշխարհիս բոլոր անկիւններում. երբ ի նկատի ենք առ-

նում, թէ ինչ սիրով են մեր վաշխատու հայերը, որոնք եւրէկ իրենց որդոց բազազխանա էին ուղղարկում, այսօր ամէն զոհողութիւններով ուսման տալիս դրանց. երբ մի փոքր էլ մօտիկից նայելով այդ ուսանողներին՝ տեսնում ենք, թէ որքան մեծ տոկոսը դրանցից զանազան կարգի բժիշկներից, թթւատներից եւլն. միայն դիւրամների զրահներ են որսում իրենցից աւելի վափուկ ապրողների հետ յաջող մրցելու համար,— այն ժամանակ ակամայ սկսում ենք կասկածել թէ արդեօք ներկայ ճգնաժամում այդ ամէնը համապատասխանում է մեր ժողովրդական պահանջներին...

Եւրօպայում այնպիսի յայտնի անձնաւորութիւններ, ինչպէս Ռիչիօտտի Գարիբալդի, Ասիկար Չիպրիանի. Ֆրանսիա դը Պրէսանսէ, Ժերօ-Ռիշար, Ժօրժ Ֆալօն եւ Ուրբէն Գօյիէ, ինչպէս յայտնի է ընթերցողներին, «Դրօշակի» խմբագրութեան ղեկավարներն պատասխանեցին հրապարակաւ, հէնց «Դրօշակի» մէջ արտայայտելով իրենց բոլոր համակրութիւնը դէպի մեր կռիւը եւ տալով իրենց անուաններ մեր ձեռքը, նրանց համար անյայտ անձնաւորութիւնների ձեռքը,— իսկ հարիւրաւոր հայ պատանիներ, որոնց բերանին դեռ չէ ցամաքել իրենց մօր կաթը. այնքան խելօք, այնքան շրջահայեաց, այնքան բարձր են այդ բոլոր անձնաւորութիւններից, որ իրենց համար, նոյնիսկ նեղ շրջաններում, անպատւաբեր են համարում յեղափոխութեան կամ ուէ յեղափոխական կազմակերպութեան համակիր անւանել և անել այն բոլորը, ինչ կարող են:

Իսկ ժողովուրդը: Կօմս Շօլլէն անունով ֆրանսիացի գինւորականը՝ Հայաստանում գործած իր մի ճանապարհորդութիւնից յետոյ՝ 1892 թ. գրում էր.

«... Եւ երբոր հայկական գիւղերում, ուր թագաւորում էր ամենասե թշուառութիւն, մենք հարցընում էինք հայկրին՝ թէ ինչ են նրանք մտածում անել, նրանք՝ փոխանակ մօնջալով իրենց զէնքերի վրայ ցոյց տալու, փոխանակ մտածելու, որ կարելի է նրանք կարող կը լինէին մի օր բոլորը միասին ոտքի կանգ-

նել քրդերի դէմ, որոնք նրանց տանջում են, եւ ձեռք բերել, եթէ հարկաւոր լինի՝ իրենց արեան գնով, իրենց ցաւերին մի հանգստութիւն, ինչպէս նաեւ մի որոշ ազատութիւն,— նրանք պատասխանում էին սարսափած եւ անհամարձակ, որ Ասուած իրենց թողել է, որ այլեւս ուէ յոյս չունեն, որ սակայն եթէ շարունակեն իրենց հետ այսպէս վարել, իրենք մի օր կը գաղթեն Ռուսաստան՝ այնտեղ աւելի լաւ կեանք և ուէ հանգստութիւն գտնելու համար»:

1897 թ. մի ուրիշ ֆրանսացի, Պ. Կիմօն գրում էր.

«Իսուած է իզարմանս ամբողջ աշխարհի, որ վերջին կոտորածների ժամանակ Պօլսում եւ Հայաստանում ուէ բանի անպէտք ջանիլ թուրքերը յարձակում էին յաղթանդամ հայերի վրայ, որոնք՝ եթէ ընդունակ լինէին իրենց ձեռքերը գործածելու, բռունցքի մի հարւածով կարող էին լուերի նման ջախջախել իրենց վրայ եկող թշուառականներին: Այդ հայերը տեսնելով քիւրդերին, նրանց ոտքի տակն էին ընկնում, ձեռքերով ծածկում էին երեսները և թոյլ էին տալիս գլուխները կտրել կամ պատուել իրենց զանգերը»:

Իսկ Ուրբէն Գօյիէն «Դրօշակի» մէջ (1900 օգոստ.) գրած իր յօդուածում ասում է.

«Հայերը իրենցից 300 հազար հոգի կորցրին՝ պարանոցները դանակի տակ դնելով: Եւրօպան գորդեցնող ինչ անաւոր պատերազմներ կարող էին մղել՝ հրացանները ձեռքերին, տասնապատիկ աւելի աժան գնով»...

Հարիւր հազարաւոր նահատակներ, այդքան էլ գաղթականներ եւ կոտնափոխ եղած հայեր, իհարկէ եթէ դուրս բերէին թշնամու դէմ իրենց մի տասաներորդ մասը անգամ, գուցէ քարով ու կացիններով էլ կարողանային «առաւիպ ատերազմներ մղել» և «գորդեցնելով ամբողջ Եւ-

բօպան», աւելի քիչ զո՞նք տային... Բայց դարեւոր սորբ-
կութեան և հալածանքի յաւիտեանական գերի հայ ժողովուր-
դը, որին ամբողջ պատմութիւնը գերազանցապէս միայն
մէջք ձուլ էր սովորեցրել, ընդունա՞կ էր «լինքնապաշտ-
պանութեան» ուրիշ ձեւերի, քան ամենակրաւորականնե-
րը...

Ահա ուրեմն, իմիջի այլ պայմանների, որպիսի ներ-
քին, վերին աստիճանի աննպաստ հանգամանքներում պի-
տի՞ջարգանար հայկական խնդիրը և նրա արտայայտու-
թիւն՝ հայ յեղափոխական շարժումը:

Մենք իհարկէ կարող ենք, ինչքան թելադրում է
մեզ մեր անձնապատէ արիւնը, մեղադրել յեղափոխական-
ներին. որ նրանք 10 տարւայ ընթացքում չկարողացան
հիմնադատակ անել տաճկական պետութիւնը եւ նրա աւե-
րակների վրայ պարզել հայկական ազատութեան դրօշակը:
Մենք կարող ենք. իհարկէ, նոյն մեր անձնապատէ արեան
հետեւելով, անիծել երկրազնդիս բոլոր քաղաքակիրթ ազ-
գերին էլ, որ այն ժամանակ, երբ մենք անասնական թէ
սրիկայական, վաշխառուական թէ ստրկական ժպիտներով
վերաբերւեցինք դէպի օրաուր մեր առաջը դրող խնդիր-
ները, նրանք — այդ ժողովուրդները — գլխապատառ ոտի
տակ չտին իրենց բոլոր շահերը և հայկական կուի դաշտը
չգրաւեցին... Այո, կարող ենք այդ էլ անել, ուրիշ շատ
բաներ անել, բայց ե՞րբ պիտի քաղաքացիական համար-
ձակութիւն ունենանք մի փոքր էլ մեզ վրայ անդրադառ-
նալու եւ մեր բարոյական պակասութիւններին, մեր վա-
տառող բնազդներին, մեր ազգային ակտերին՝ «պատմական
այդ չարիքին» եւս՝ որոշ տեղ տալու մեր կրած տառա-
պանքների ու մեր ներկայ ծանր կացութեան մէջ...:

Ազգային մեր առանձնայատկութիւնների պայմանը,
բացի իր տեսական նշանակութիւնից, որով, ի միջի այլ

պատճառների, լուսարանում է հայ յեղափոխական շարժ-
ման ներկայ դրութիւնը, — կարեւորութիւն է ստանում եւ
որոշ գործնական տեսակէտերից:

Այդ խնդիրը պէտք է պարզեն իրենց համար բոլոր
մեր ընկերները, որպէսզի ամենօրեայ այն բազմաթիւ խո-
չընդոտները, որ նրանք պատահում են իրենց գործունէու-
թեան ընթացքում, չնսեմացնեն նրանց աչքում յեղափոխա-
կան գաղափարի կամ յեղափոխական տաքտիկի նպատակա-
յարմարութիւնը և այդպիսով չթուլացնեն նրանց հաւատն
ու եռանդը:

Դա պէտք է պարզեն իրենց համար մեր բոլոր գա-
ղափարակիցները, որովհետեւ ներկայ ծանրագոյն պատմա-
կան շրջանը ունի հայութեան բարոյեական ու ուղղական
բնազդներին աւելի ևս վնասելու բոլոր թունաւոր յատկու-
թիւնները:

Դա պէտք է իմանան յեղափոխական կուի բոլոր հա-
մակիր տարրերը, որովհետեւ չկայ լաւագոյն աւազան մեր
պատմական կեղտերից մաքրւելու համար՝ քան զո՞նք և անձ-
նւիրութեան այն ուղին, որի վրայ կանգնած են իրենք,
ինչպէս եւ չկայ աւելի դրական միջոց չարիքը իր արմա-
տում խեղդելու համար՝ քան կարող են լինել ազատ կեան-
քի նոր, փրկարար պայմանները, այսինքն յեղափոխական
կուի նպատակը:

Պարզենք մի քանի խօսքով այս կէտերը:

Ահա հայ յեղափոխականի դէմ առ դէմ կանգնած է
մի ուրիշ հայ, որը անտարբեր է դէպի առաջինին այրող
հոգսերը, Ահա միւսը, որ չէ աջակցում նրան, պատճառա-
բանելով. որ ծանօթ չէ նրա կազմակերպութեան ընթաց-
քին: Ահա մի երրորդը, որ իր բռնած դիրքը բացատրում
է յեղափոխական հայեացքների տարբերութեամբ: Ահա մի
չորրորդը. որ հակառակ է նրան իր «հիմնական համոզ-
մունքներով»... Շատ բարեմիտ պէտք է լինէինք, ընդու-
նելով, որ այդ բոլոր դէպքերը ունեն իրենց աւելի կամ
պակաս չափով բանաւոր պատճառները:

Եւ իրաւ: Եթէ մարդիկ իրենց անտարբերութիւնը արդարացնելու համար բերաններն են առնւում՝ «ի՞նչ կարող եմ անել» այն ժամանակ, երբ բնաւ փորձ չեն արել իմանալու՝ թէ ի՞նչ կարելի է առհասարակ անել կամ երբէք նոյնիսկ ամենատարրական պարտականութիւնները յիշեցնող խորհուրդները չեն հետեւել, եթէ մարդիկ իրենց բռնած դիրքը բացատրում են նրանով, որ «ձեր գործերի հետ ծանօթ չեմ» այն ժամանակ, երբ ոչ մի քայլ չեն արել և չեն էլ ուզում անել այդ գործերի հետ ծանօթանալու համար: Եթէ մարդիկ հակառակում են ձեզ՝ պնդելով, որ «ձեր ընթացքը նրանք նպատակայարմար չեն համարում» այն ժամանակ, երբ գաղափար չունեն կռիւի ձեր եղանակի վրայ և յաճախ չեն էլ կարող ունենալ, որովհետեւ նախ՝ ժամանակի ընթացքում փոխում է կռիւի ձեր տաքտիկը եւ երկրորդ՝ միշտ նա մնում է ներքին գաղտնիք, եթէ մարդիկ ուզում են ձեզ հաւատացնել թէ իրենք «ուրիշ համոզմունքներ են դաւանում» այն ժամանակ, երբ կամ ոչինչ չեն անում ոչ մի տեսակ համոզմունքների համաձայն կամ յանուն «գերագոյն շահերի» միայն թունաւորում են հասարակական կարծիքը և կամ օրուգիշեր օդը թնդացնում յանուն բանւորական «յաւելեալ աշխատանքի», բայց մնում են ստոյիկեան ստանասիրտներ մը ամբողջ ժողովրդի «յաւելեալ արբան» դիմաց: Եթէ մարդիկ խելագարների յատուկ ապշութեամբ շարունակ հերքում են ուրիշների բացայայտ արժանաւորութիւններն այն ժամանակ, երբ իրանք ամենայնադուգն լրբութեամբ անպայման յարգանք են պահանջում դէպի իրենց ակներև ախտերը, շաղախանութիւնները և ամբարտաւան, տգեղ մտքի եսամոլ ցատկոտումներն անգամ — մենք, թո՛ղ ներքի այդ մեղ, չենք կարող այս դէպքերից և ոչ մէկում զգալ մեզ՝ ուշադրութեան արժանի հակառակորդների դիմաց: Այն ընդհանուր, համամարդկային բնաւորութիւն կրող պատճառներից դուրս, որոնք առհասարակ ազգերի կեանքում պայմանաւորում են որոշ չափի անտարբերութիւն և ձեռնպահութիւն դէպի հասարակական գործերը կամ բացատրում են իրար հակասող, իրար հետ մըր-

ցող հասարակական հոսանքները, — այստեղ, մեր կեանքում, և մանաւանդ ներկայ ճգնաժամի օրերում, կենդանի զգացմունքներով աղքատ, բայց կենտրոնախոյս, ինքնապաշտ բնազդներով հարուստ հայի հոգեկան կազմն է, որ յաճախ հանդէս է գալիս իր վատ կողմերով: Եւ հասկանալի է, եթէ մեր պատմութիւնը զգալի չափերով զուրկ է եղել բարոյական առողջ բնազդներ կրթելու, անձնական դիտումների առաջ կանգ չառնելու, միաբանութեամբ ընդհանուր պէտքերին հետեւելու, կռիւի չլիարեւանալու, զէնքը գնահատելու վարժութիւններից, շատ բնական է, որ յեղափոխական շարժումը չէր կարող ո՛չ ըստ քանակի եւ ո՛չ էլ ըստ որակի այնպիսի հող գտնել մեր մէջ, որպիսին կարող էր լինել մի ուրիշ ժողովրդի մէջ, որի պատմութիւնը — միւս հաւասար պայմաններում — այդպիսի վարժութիւնների համար նրա ասպարէզ էր տեւել: Ահա ինչու յիշեալ դէպքերի ամենամեծ մասում կարելի է տեսնել ինչ ուզում էք, բայց ոչ ուէ պայացոյց յեղափոխական գաղափարի կամ յեղափոխական միջոցների աննպատակայարմարութեան:

Ի՞նչպէս վարել այդ կարգի բազմազան հակառակորդների հետ — դա անհատական խնդիր է ինարկէ: Մէկը կարող է արտայայտել արդար վրդովմունք, երբ տեսնում է, որ մարդիկ — ըստ վճռէրի — «օգտուում են մտքից միայն նրա համար, որ արդարացնեն իրենց անարդարութիւնները, և գործ են ածում խօսքեր միմիայն նրա համար, որ ծածկեն իրենց մտքերը»: միւսը կարող է բաւականանալ սոսկ արհամարհանքով, որովհետեւ կան դէպքեր, երբ անարժան հակառակորդների հետ լուրջ խօսելը միայն անպատուութիւն է բերում ձեր դաւանած գաղափարին, երբորդը կարող է նոյնիսկ ներողամիտ լինել ինկատի ունենալով, որ մարդիկ շատ յաճախ կարող են իրենք էլ չիմանալ թէ իրենց և ձեր մէջ նկատուող զանազանութիւնները բղխում են ոչ թէ պարզ գիտակցութիւնից կամ բարեխիղճ վերադարձմունքից դէպի փտակցութիւնից կամ բարեխիղճ մերժմանը: որոնց արմատները շատ ձեւ, այլ այն կոյր բնազդներից, որոնց անդիտակից զոհերը հեռու են թաղած, որպէսզի նրանց անդիտակից զոհերը կարողանան հասկանալ իրենց թշւառութիւնը: Բայց մի-

բան, որ պէտք է անկասկած արտայայտուի բոլոր դէպքերում և բոլոր ընկերների մէջ դա վերջիվերջոյ այն արիթիւնն է, որով նրանք երբէք չպէտք է ազդեան այդպիսի երեւոյթներից, որովհետեւ դրանց մէջ չկայ ոչ մի բանաւոր հիմք մեզ ողբերոց դաւանանքի դէմ: Մենք մնում ենք փոքրամասնութիւն, բայց այդ փոքրամասնութիւնն է, որ պիտի ենթարկուի անտարբերների, ձեռնպահների և ամէն կարգի ճիգ-թիւնների, իմաստակների կամ շառլատանների բազմութեանը: Այս կամ այն ընթացքը, որին հետեւում են (որոշ հասարակական պայմաններում իհարկէ — աւելցնենք սեր կողմից) մի քանի, բայց միշտ աւելի եռանդոն և մարդիկ, դառնում է ընդհանուր կարգ, ընդհանուր սովորութիւն՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ուրիշներն էլ ընտելանում են նոյն ընթացքին: Առաջընթաց մարդկանց օրինակին հետեւելով՝ կազմում է վերջապէս ընդհանուր համոզմունք, որ բոլորեքեան էլ անհրաժեշտաբար պէտք է ընթանան այնպէս և ոչ ուրիշ կերպը, — ասում է յայտնի պրոֆէսոր Սերգէեվիչ իր դատախօսութիւններում ուսաց իրաւունքի մասին: Մեզ վարանումներ չեն հարկաւոր, այլ հաւատ, մեզ խօսքեր չեն հարկաւոր, այլ գործեր, մեզ թերահաւատութիւն չէ հարկաւոր, այլ եռանդ, մեզ տանումներ չեն հարկաւոր, այլ վճռողականութիւն և յանդրգնութիւն: Կրկնենք անմահ Դանտոնի խօսքերը. «Il nous faut de l'audace, et encore de l'audace. et toujours de l'audace?» (մեզ հարկաւոր է յանդրգնութիւն, կրկին յանդրգնութիւն և միշտ յանդրգնութիւն):

Բաւական է, որ հայ ժողովրդի ազատութեան դաշտաբար ներբական է, որ յեղափոխական կոիւր թիւադրուում, բղիւղում է ինքրստինքեան այն սոսկալի իրականութիւնից, որի հրէշաւոր ծանրութիւնը այս կամ այն չափով զարգացել և զգում է ամէն մի հայ մարդ: Հետեւողներ և զինակիցներ, համամիտներ և դաղափարակիցներ, համակիրներ և ամէն կարգի ընկերներ անշուշտ կունենանք, անշուշտ կը գտնենք:

Այո՛, թողնենք մեռելներին թաղեն իրենց մեռելները և ամենայն արթնութեամբ առաջ տանենք մեր արդար կոիւր: Չմոռանանք երբէք, որ եթէ հայը իր տխուր անցեալում ժառանգել է շատ բացասական յատկութիւններ, ապա այսօր նա արդէն այն բացառիկ դրութիւններից մէկումն է. երբ չարիքը կարող է զարգանալ չտեսնած չափերով և վերջապէս հարւածել մեր ազգային ամբողջ մարմինը, եթէ թուլանայ մեր դատի համար բողոքող ձայնը: Երկրում, ուր այսօր յարաբերութիւնները այնքան սրել են թշնամու հետ, որ հայը ապահով չէ կեանքի ամենատարական պահանջներում և իւրաքանչիւր րոպէ կարող է անսպասուել. թալանել, մորթել կամ սովամահ լինել, կուից հեռու մնացող ժողովրդի մասը ստիպւած է իր գոյութիւնը պահպանելու համար դիմել ամենասպանիչ միջոցների — դաղթականութեան կամ դժոխային հանգամանքների յարմարելու ամենաստորացուցիչ ձեւերի: Ընկնելով օտար երկիրներ, առանց տեղական պայմաններին ծանօթ լինելու, առանց տեղական լեզուները իմանալու, զուրկ ունէ նպաստաւոր միջավայրից, հայ դաղթականը հարկադրում է ամբողջ խելքը լարել դժւար պայմաններում իր ապրուստը ապահովելու համար: Եւ այդտեղ ամէն միջոց սրբագործւում է նպատակի առաջ, որովհետեւ սկզբունքները կարող են վիճելի լինել և յամենայն դէպս առանց դրանց կարելի է ապրել, իսկ առանց հացի՝ ոչ: Երեւակայեցէք ուրեմն խղճի այն ճկունութիւնը, սրտի և հոգու այն այլանդակութիւնները, որ այդպիսի պայմաններում օրէցօր պիտի զարգանան դաղթական հայ տարրի մէջ: Իսկ երկրում մնացողները: Հայը պիտի ապրի այնտեղ, ուր ամէն ինչ կազմակերպւած է միայն նրան հարստահարելու, ուտելու, մորթելու, ջնջելու համար: Անկարող այս կամ այն պատճառներով, ուժին հաւասար կամ դերակշռող ուժով այն պատճառներով, նրա ձեռքի տակ մնում են միայն ինքնապաշտպանութեան ամենակրաւորական ձեւերը, և իհարկէ արա-

գօրէն նա սայթաքում է «պատմական չարիքի» թեք մա-
կերևոյթով: Կրօնափոխութիւն, որ Տաճկաստանում հոմա-
նիչ է ազգութեան, ամէն սրբութիւնների ոտնակո-
խումն, խարդախութիւն, կեղծիք, անվերջ ստորնութիւն-
ներ — բնականաբար հաւատոյ հանգանակ են դառնում երկ-
րում և ապականում ժողովրդի ոգին, բխցնում նրա մէջ
անձնական արժանապատուութեան, ազնուութեան, վեհանձ-
նութեան, արդար զայրոյցի և համարձակ վրէժխնդրու-
թեան ամէն մի կենդանի զգացմունքը: Բացարձակ և ան-
դարձ այլասեռումն, գարշելի հակումների մի «հրէական»
խառնածք, մի այլանդակ, մի հրէշաւոր տիպ, որի առաջ
միայն զղուանք պիտի զգայ ամէն մի օրինաւոր արարած,
— ահա այն սոսկալի հեռանկարը, որ այսօր սպառնում է
մեր ազգութեան գուցէ աւելի քան երբեւիցէ: Եւ մենք,
որ այնքան խորապէս զգում ենք պատմութիւնից ժառան-
գած մեր ազգային թերութիւնները. մենք որ այսօր, բո-
ղոքում ենք դրանց դէմ բարձրաձայն, — մենք չենք իհար-
կէ. որ պիտի անտարբեր լինենք դէպի մեր ազգային բա-
րոյական նկարագրին աւելի եւս սպառնացող ժամանակա-
կից մեծ վտանգը:

Սակայն ի՞նչ միջոց կարող է ներկայ պայմաններում
լինել աւելի նպատակայարմար այդ բարոյական այլասեռ-
ման դէմ կռելու համար, քան յեղափոխական ուղին, որ
մի կողմից պահանջում ու վառ է պահում սերնդի մէջ անձ-
նականը հասարակականին ենթարկելու ամենամեծ առաքի-
նութիւնը եւ միւս կողմից՝ ձգտում է մի ապագայի, ուր
կարիքը չպիտի լինի այն պակասութիւնների, որոնք ան-
հրաժեշտ են դառնում այժմ իրրեւ գոյութեան համար նը-
պատանոր անաւելութիւններ: Այո՛, յեղափոխական դժուար
կռիւն է, որի ընթացքում թշնամու դէմ կռւո՞քը կրճքին
դիմադրանող, իր կեանքը հայրենիքի սեղանին զոհող հայը
անձնաւորութեան սուրբ կրակով տաքացնում է ժամանակա-
կից աճող սերնդի սիրտը և ժողովրդի ամենաթանկագին

այդ մասին մէջ կենդանի պահում ազգային ոգու պայծառ
հակումները: Դա, այդ կռիւն է նաեւ, որ նպատակ ունե-
նալով տապալել Տաճկահայաստանում տիրող կործանիչ
կարգերը, պիտի բերէ մարդավայել կեանքի համար պա-
հանջող այն մարտը մթնոլորտը, որի մէջ միայն կարող
են ճոխ կերպով ծաղկել ժողովրդի դրական հակումները:
Բարոյախօսական քարոզները չեն, որ կարող են բարձրա-
ցընել մի ժողովուրդ: «Սոված մարդը ականջ չունի», ասում
է առա՞ք: Հայը Տաճկաստանում այսօր աւելի է դժբախտ՝
է քան մի սովեալ, և եթէ նա կարող է փրկւել — դա կը լի-
նի միմիայն այդ անսահման դժբախտի աղաղակներին՝ ար-
ձագանք տուող կենդանի օրինակների կախարդիչ ուժով եւ
որ գլխաւորն է՝ չհորհու այն նոր կարգերի, որոնք էլ տան
նրան եւ հաց. եւ ականջ, եւ ուրիշ շատ բաներ էլ, որոն-
ցում նրա պահանջները այսօր այնքան սրահասական են:

«Սպէնսէրը — ասում է ամերիկացի սօցիօլոգ Ու-
որտը — որոնելով այն պատճառները, որոնք պայմանա-
ւորում են ցեղերի համեմատական ճշմարտասիրութիւ-
նը, գալիս է այն եզրակացութեան որ բռնակալ կա-
ռավարութեան գոյութիւնը կամ բացակայութիւնը ա-
ռաջացնում է կեղծիքի կամ ճշմարտասիրութեան գե-
րակշռութիւն», և այնուհետեւ բաւական համոզիչ կեր-
պով բացատրում է, որ խաբեբայութիւնը բնական հե-
տեւանք է երկիրդի եւ հարստահարութիւնների: Ոչ մի
կասկած չկայ, որ ազատութիւնը ներշնչում է անկեղ-
ծութիւն, ինչպէս և ուրիշ առնական յսկութիւններ,
իսկ ստրկութիւնը եւ բռնակալութիւնը սովորաբար ան-
բարոյականացնում են... Խաբեբայութեան բոլոր տե-
ղաներին մարդիկ դիմում են իրրեւ վստճից պատե-
պանելու մի գործիքի...»

Եւ մենք կը զուենք մեր բարոյական հակումների
մէջ, կը խեղդենք իր արմատում մեզ վրայ այնչափ թանգ
նստած և այսօր ահաւոր չափերով մեզ սպառնացող բա-
րոյական ապականութեան մեծ չարիքը, երբ կարիք չենք
ունենալ անվերջ «վտանգներից պաշտպանելու գործիքին»,
երբ յախուռն և անդարձ վճռականութեամբ օր առաջ կը
հասնենք մեր շարժման նպատակին:

ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՐԲԵՐԻ ՀԵՏ

Ներկայ խնդրի մասին խօսելու մեզ առիթ է տալիս «Դրօշակի» մէջ (1900 սեպտ.) տպագրած՝ Տամատ Մահմուդ փաշայի նամակը, որ հայերին ուղղած մի ընդհանուր կոչ է՝ միանալու թուրքերի հետ: Մենք յարմար ենք համարում այդ նամակի առիթով յայտնել մեր կարծիքները նաև ընդհանրապէս բոլոր թիւրք հակա-սուլթանական կամ՝ աւելի ճիշդն ասած՝ հակա-համիդական տարրերի մասին, որովհետեւ՝ չնայելով այն բոլոր տարբերութիւններին, եւ երբեմն նոյն իսկ փոխադարձ թշնամական յարաբերութիւններին որ գիտուում են դրանց մէջ, այդ տարրերը բոլորն էլ, վերջին ժամանակներս, մեծ համերաշխութիւն են արտայայտում, երբ հարցը գալիս է հայերի հետ միանալու խնդրին:

Կար ժամանակ, որ մենք էինք թիւրքերին անդադար միացած կուրի հրաւիրում եւ զարմանում նրանց անտարբերութեան վրայ դէպի Տաճկաստանի ընդհանուր ողբալի վիճակը: Կար ժամանակ, որ մենք էինք նրանց բացատրում մարդկային ամենալայն գաղափարներով ներշնչւած մեր ծրագրերը, որպէսզի նրանք աներկիւղ մօտենան, հասկանան մեզ եւ աջակցեն ընդհանուր գործին: Կար վերջապէս ժամանակ, որ ամէն անգամ, երբ մեր կոչերին արձագանք տուող ունէ աճկեց ձայն էինք լսում մեր թիւրք հայրենակիցների բանակից, մենք ամբողջ յօղւածոներ էինք նւիրում «Դրօշակում» այդ առիթներով մեր հրեւանգի արտայայտելու համար: Իսկ այժմ... այժմ դարերը փոխւել են. այժմ «միութեան» հրաւերները անդադրում կերպով տեղում են թիւրքերի կողմից, եւ մենք ենք, որ՝ չնայելով մեր ամենաբուռն համակրանքի դեպի սկզբունքը, այսօր տա-

տարաբախտաբար ստիպւած ենք անվճռողական դիրքի մէջ մնալ:

Պատճառը պարզ է: Զայները այն տեղից չեն լսում, որտեղից մենք վաղուց ի վեր շարունակ սպասում ենք, եւ այն դիւթիչ ձայները, են դրանք, որոնք ուժեր են կազմուում, սրտեր են վառում, եղբայր եղբորը ճանաչեցնում... Ինչպէս միութեան գաղափարը — այն գաղափարը, որ դեռ 10 տարի առաջ Դաշնակցութիւնը ընտրել է իբրեւ հիմնական կէտ իր ծրագրում — պահանջեց այսօրան տարիներ երիտասարդ թիւրքերի շրջաններում եւս համակրութիւն գտնելու համար, երևի նոյնպէս տարիներ կը պահանջւեն՝ մինչեւ որ կիրադորուի այդ միութիւնը՝ ազգով տարբեր, բայց միեւնոյն իշնամու դէմ կուող տարրերի մէջ:

«Միանա՛նք» — գեղեցիկ միտք. բայց ո՞ւմ հետ եւ ի՞նչպէս:

Հայ յեղափոխականները վաղուց են հրապարակի վերայ եւ վարում են արդէն այն կռիւը, որի անունով մեզ հրաւիրում են միանալ: Իսկ ո՞ւր են թիւրք-կուռողները... Մինչեւ այժմ մենք տեսանք անհատներ, խմբեր, թղթի պրօպագանդայով պարագլուխներ, բայց չտեսանք գործով կուռողներ, գործի պրօպագանդիստներ: Կարեւոր բուն տաճիկ ժողովրդից եւ յենւած սակաւաթիւ թիւրք ինտելիգէնցիայի մի աննշան մասի վրայ, երիտասարդ-թիւրքերը մնում են դեռ եւս «յեղափոխութիւնը ի վերուստ» հասկացող պօլիտիկաններ, թոյլ, անկազմ եւ հետեւաբար դեռ եւս անգործ, խօսքի մարդիկ...

Խօսելու համար միանա՛նք: Եւ երանի թէ դոնէ խօսքի պրօպագանտը տանէին դրանք այն ճշմարիտ ուղղութեամբ, որը համապատասխանում է տաճիկ ժողովրդի ժամանակակից կուռուրական պահանջներին: Թերթեցէք երիտասարդ թիւրքերի հրատարակութիւնները, եւ դուք չէք գտնի նրանց մէջ ոչ մի կռիւ տաճիկական կեանքի այն ներքին կաշկանդիչ գործունեքի դէմ, որ մենք՝ հայ ժողովրդի կեանքում չենք խնայել եր-

բէք և հարւածել ենք ոչ պակաս քան արտաքին թշնամուն: — «Մեր պատմութիւնը եւրոպականից բարձր է. մեր հաւատահամբերութիւնը աւելի» — գրում է մէկը. — «Չկայ Տաճկաստանում ոչ մի չարիք, որ աւելի մեծ չափերով գոյութիւն չունենար լուսաւորուած կոչւող Եւրոպայում» — լրբաբար կրկնում է անդադար միւսը *): — Միակ չարիքը սու թան Համիդի անձնաւորութիւնն է եւ քառորդ դարւայ ամբողջ տաղնապը՝ միայն նրա քմահաճոյքների արդիւնք: Չի լինի Համիդը, եւ Տաճկաստանը կը դառնայ օրինակելի

*) Օրինակի համար յիշենք այստեղ քեկուզ միսիայն ապագայ սուլթանական սենեկապետացուների բոյն՝ «Մեշիկեթ», յրազի սեպտեմբեր ամսուայ համարի երկու յօդածները — «Ինչո՞ւ» եւ «Մեղաւոր եմ քե՞ն» ոչ): Այդ յօդածներից առաջինում եւ այն իրեն յասուկ երկրիմի, ձիգիքիքիսն անւերով, գայրսնում եւ այն բողոքի դեմ, որ բարձրացնում եւ եւրոպացիք ու եւրոպական յրագիները Սպարսնի կոտորածի ստիքով եւ արդարացնում եւ հողորսիները հարցնելով՝ ի՞նչու Անգլիա եւ Ֆրանսիա կարող եւ Աֆրիկայում ապակոթիներ անել, իսկ յիւրր կամ սաճիլը իրենց երկիրներում չեն կարող իրենց հասարցած անող դասասան կայել հայ աւազակների հետ: Երկրորդ յօդածում «Մեշիկեթ» կրակ եւ բախում եւրոպացոց վրայ, որոնք բողոքեցին քե Դհարեֆիի հետո էնիս-փաշայի Հաչկայ Լանակապետ Լիւսուկելու դեմ եւ քե Բիքիսի գնդաւորական հրահանգար Մի-փաշայի դեմ, որ հեղինակ եղաւ Սպարսնի եւ ուրիշ գիւղերի կոտորածին:

«Սուլթանի եւ մանաւանդ ներքին գործոց Լախարաի պարսֆն եւ պաշտպանելի իր պաշտօնեաների պաշտը եւ օրիսաւոր վարմունքը», — քեչարում եւ յրագիւր եւ շարունակում — «Սպարսնի դեպքը տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ գերմանական կայսրը հրահանգում եւ Չինաստան գնացող իր գնդաւորներին ոչ մի գրութիւն ցոյց չտալ դեպի Լուսն, որոնք կը դիմադրեն զինքով: Երբ Վիդիքիսի այս խօսքը ուղղում լինեւր Մի-փաշային, նա իր հետ ուսուկաւ գործերի համար վարձարժուարի կը ստանար:»

երկիր, — ահա ինչ են միաբերան կրկնում բոլոր երիտասարդ թիւրքերը, ահա դանաղան ձեւերով համեմատ ինչ հոգեւոր սնունդ են մատակարարում նրանք իրենց ժողովրդին. ընկնաւելով նրա անսահման տգիտութեան առաջ, խոնարհելով նրա կոյր աւանդութիւնների, կրօնական և այլ սպանիչ նախապաշարմունքների դիմաց ու կամայ-ակամայ չոյելով նրա հակակուլտուրական հակումները...

Սրանց հետ միանա՞նք:

Անկասկած, հէնց այդ պրիմիտիվ աշխարհայեացքով է բացատրուում և այն երևոյթը, որ երիտասարդ թիւրքերը, մեծից սկսած մինչև փոքրը, հայկական հարցի վերաբերմամբ միշտ ներշնչւած են միեւնոյն ոգով, այսինքն՝ հայկական հարցի համար, իբրև միջազգային խնդրի համար, ոչ մի արդարացուցիչ հանգամանք չտեսնելու հակումներով, հայերի կրած սարսափները նրանց թշուառ գլխին փաթաթելու պատրաստականութեամբ, հայկական կոտորածները անուղղակի ձեւերով արդարացնելու տրամադրութիւններով և վերջապէս մի այնպիսի պահանջկոտութեամբ դէպի մեզ, որ կարծես թիւրք ժողովուրդն է մեծապէս վրասուել հայերից և վերջիններս են, որ դեռ մի բան պարտական են նրան: Սա արդէն չարիքի գիտակցութիւնն է, սա մեր սպասած թարմ, գաղափարական հոտանքը է, սա «առանց խտրութեան կրօնի և ազգի» խնդիրներ դնող և այդ խնդիրներով տանջուող գործիչների ընթացք է, այլ մի միայն թուլացող տաճկական պետութեան քաղաքական արտաքին դիրքը պահպանելու ճիգեր — ճիգեր, որոնք իբրև թէ անպատճառ պահանջում են հայկական և ուրիշ հարցերի կատարեալ չէզոքացումը Տաճկաստանում: Ահա սրանք, այս մարդիկն են, որ այսօր միութեան ձեռք են մեկնում մեղա եւ եթէ մենք միշտ պատրաստ ենք ընդունել այնպիսի ձեռքեր, որոնք ընդունակ կը լինեն հայերին դիմելիս զգալ իրենց պատմական հրէշաւոր յանցանքը, ամաչել և սոսկալ այն անօրինակ ոճիրի դիմաց, որ կատարուեց հայերի վերաբերմամբ իրենց զփոխը երկրում ու իրենց ժողովրդի աչքի առաջ եթէ մենք պատրաստ ենք ձեռք մեկնելու այնպիսի

Թիւրքերին, որոնք ամէն բոլոր կը զիտակցեն հայ ժողովրդի անօրինակ դժբախտութիւնը և քաղաքացիական համարձակութիւն կունենան թէկուզ արար-աշխարհի առաջ և ամէն հանգամանքներում բարձրաձայն գոչելու՝ թէ այնպիսի մի սատանայական կառավարութեան դէմ, ինչպիսին տաճկականն է, հայերը իրաւունք ունէին եւ ունեն ինչ միջոցների էլ ասես դիմելու, — ապա այդ զիտակցութիւնից եւ քաղաքացիական այդ զգացմունքից գուրկ ձեռք մեկնողների դիմաց մենք կարող ենք միայն բացականչել՝

« Դ՛նչպէս ընդունել այս ձեռքերը, որ ուղղում են միայն մեր ձայները խեղդել... »

Այսպիսի և յետոյ, երիտասարդ թիւրքերը կարող են ցոյց տալ մի խումբ, որ ընդունակ լինէր մեզ հաւատ ներշնչել դէպի իր բարոյականը նոյնիսկ այն փոքրիկ գործերում, ուր մենք միշտ կարող էինք համբաշխաբար ընթանալ։ Քանիչքանի՜ չանտաժիստներ տեսանք մենք ներկայումս գոյութեան ունեցող բոլոր կուսակցութիւնների, բոլոր խումբերի մէջ։ Անունները չտանք. դրանք շատ լաւ յայտնի են մանաւանդ իրենց թիւրքերին։ Միակ հայը, Անմեղեան աւուսնով, որը ուրքով-գլխով յարել էր «Մէշվէրէթի» խմբակին, նա էլ իր կարճատեւ թղթեայ գործունէութիւնը «Մէշվէրէթի» միջնորդութեամբ վերջացրեց կաշառելով սուլթանից եւ վերստին Գոլիս պաշտօնի։ Ծանր է խոստովանել, որ կրիտայարդ թիւրքութիւն այժմ ապրուստ ձարելու, անձնական կարիքի ատեղծելու մի սինօսիմ է դարձել եւրօպայում։ Չկան համոզւած մարդիկ, չկան անձնուրաց գործիչներ։ Չկան որսորդական մաքուր բնազդների տիպարներ, որոնց հետ միայն կարելի է կարել յեղափոխական կուլտուրայի քանակութիւնը...

« Դ՛նչպէս ընդունել այս ձեռքերը, որ ուղղում են միայն մեր ձայները խեղդել... »

« Դ՛նչպէս ընդունել այս ձեռքերը, որ ուղղում են միայն մեր ձայները խեղդել... »

« Դ՛նչպէս ընդունել այս ձեռքերը, որ ուղղում են միայն մեր ձայները խեղդել... »

« Դ՛նչպէս ընդունել այս ձեռքերը, որ ուղղում են միայն մեր ձայները խեղդել... »

պէտք է հասցնեն մեզ մեր նպատակին։

« Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը » — որի անունից միայն իհարկէ մենք իրաւունք ունենք խօսելու — ընդհանրացնելով Տաճկահայաստանի վերաբերեալ իր ծրագիրը, կարող է առաջարկել համայն Տաճկաստանի համար մի կաղմակերպութիւն, որը — միւս հաւասար պայմաններում — անշուշտ ընդոտ նակ է միացնել բոլորին։ Դա Ֆեդեթիւնը (դաշնակցական) ուսովկարակալ կաղմակերպութիւնն է, որի համաձայն տաճկահայաստակ բոլոր ժողովուրդները կազմում են մի անկախ ամբողջութիւն, բայց իւրաքանչիւրը իր ներքին, տեղական ինքնավարութեամբ։ Երիտասարդ թիւրքերը դրա տեղ դնում են Միթհազ-իւլայի սահմանադրութիւնը՝ կարծելով որ դա միանգամայն բաւարարութիւն կը տայ բոլոր տարրերի կուլտուրական պահանջներին։

Մենք իհարկէ այն տեսակ մտածողներիցը չենք, որոնք զանազանութիւն չեն գտնում սահմանադրական և միասնական կարգերի մէջ։ Ոչ. մենք ընդունում ենք առաջինի բոլոր բարեբեր սուսուլութիւնները երկրորդի դիմաց։ Բայց Տաճկաստանին հարկաւոր են not measures, but men (ոչ թէ միջոցներ այլ մարդիկ) — ասել են Տաճկաստանը ճանաչող մարդիկ, եւ Հատտի-Շէրիֆ-Գիւլխանէն 1839 թւին, տաճիկ կառավարութեան արած « ընդհանուր բարենորոգումների » անվերջ խոստումները 1844 ու 1850 թւերին, Հատտի-Շիւմայունը 1856 թւին և Սահմանադրութիւնը 1876 թւին, իրբեւ կենդանի օրինակներ՝ գալիս են հաստատելու այդ հայեացքը։ Այո, ամբողջ մի դարի ընթացքում բոլոր վերանորոգիչ փորձերը անցան Տաճկաստանի պատմութեան էջերով իրբեւ մեռած խօսքեր, իրբեւ կեանքի չվերածելու համար ստեղծւած անբնական օրէնքներ, որովհետեւ Տաճկաստանը կուլտուրական կեանքի համար անապատ է, որովհետեւ նրա ժողովուրդը դեռ ևս ագետ է, իսկ տաճկական իշխող բիւրօկրատ-ինտելիգենցիայի եւ հոգեւորականութեան մէջ տիրում է արեւելեան սպանիչ միջնորդութիւնը։ Ահա ինչու մեր թիւրք հայրենակից-

ները մեզ ունէ յոյս ներշնչելու համար պէտք է մօտենանք մեզ՝ թողելով «ընդհանուր բարենորոգումներին» հին երգերը, որոնք վաղուց արդէն խլացնում են մեր ականջները և որոնք սակայն մարդավայել կեանքի ձգտող տաճկահայատակ ժողովուրդներին մինչև այսօր ուրիշ ոչինչ չեն տւել ընդ սիստէմատիք կոտորածներից:

Համաձայն վերոյիշեալ not measures, but men բանաձևին, Տաճկաստանում այն ժամանակ կը լինի ունէ իրական փոփոխութիւն, երբ երկրում կը կազմւի մի համեմատելի քաղաքակիրթ ուժ, որ ընդունակ լինէր այս կամ այն կարգերը հաստատելու եւ պահպանելու: Ընդունելով Ֆեդերատիվ պետական կազմակերպութեան նպատակը միայն՝ կարելի է ներկայումս կազմել մի այդպիսի ուժ: Այսօր կենդանի փաստեր են՝ հայկական, մակեդոնական, ալբանական, յունական, արաբական եւ ձեր շարժումները: Պարզեանք բոլորի առջ Օտտոմանեան Դաշնակցութեան եղբայրական դրօշակը. իրախուսենք այդ շարժումները բոլոր կարելի միջոցներով, անկեղծ գործակցութեամբ փոխադարձ վստահութիւն ներշնչենք, որ իւրաքանչիւր ժողովրդի էական պահանջները գոհացում կըստանան. տենդային ջանքերով պատենք եւ ձեր ժողովրդի գիտակցութիւնը պատող խաւարը, — եւ մեզ կը յաջողի համախմբել բոլոր տաճկահայատակ ժողովրդների առաջ դեմ, օրինապահ եւ ազնիւ տարրերը, որոնք՝ միասին վերցրած՝ եւ կը տան երկրին այն ուժը, որի կարիքը զգացւում է: Եւ եթէ վերջապէս դուք հաւատում էք սահմանադրութեան բարեբեր հետեւան, իմի ձուլւեն բոլոր տարրերը, իսկ նրանից յետոյ կեանքի ընթացքը, ժամանակի պահանջները ինքնըստինստօմանեան Դաշնակցութեան հաստատուիլը՝ ընդունել իբրեւ իջեան, իրրեւ անցողական մի շրջան — ձեր փայփայած սահմանադրութիւնը: Բայց դուք երիտասարդ թիւրքերդ հակառակ էք դրան, եւ մէկ սուլթանին խփելով՝ պատրաստ էք մեզ էլ չխնայել:

Ինչպէս հետեւենք ձեզ...

Գալով միջոցների խնդրին, այստեղ եւս դրո՞թիւնը անորոշ է: «Օտոմանլին» միակ խումբն է, որ յայտարարել է իրեն յեղափոխական, իսկ «եքիտասարդ թիւրքեր» են իրենց անւանում բոլոր բողոքողները, բոլոր դժգոհները: «Մէշվէրէթը» իրեն «կարգի եւ յառաջդիմութեան» կողմնակից համարելով՝ հանում է իր ծրագրից յեղափոխական միջոցները: Տամատ Մահմատ փաշան պարզ չի խօսում այն ձեւերի մասին, որոնցով կարելի է «ջնջել հայրենիքը կեղեքող բռնակալութիւնը» և՛ եթէ ներելի լինէր ենթադրութիւնների մէջ մտնել, միայն կարող էինք ասել, որ յամէնայն պէս նա «յառաջդիմութեան» կուսակցութիւնից շատ աւելի է առաջադէմ:

Ո՞ր միջոցների վրայ պէտք է կայանայ միութիւնը:

Հայրենակիցներ, մենք խօսեցինք ամէնայն անկեղծութեամբ — այնպէս, ինչպէս խօսում ենք ինքներս մեզ հետ եւ ինչպէս վայել է լուրջ հարցերի դիմաց: Եթէ տեղ տեղ մենք ստիպւած եղանք խիստ լեզու բանեցնել — դա բացատրւում է ոչ թէ մեր կոշտութեամբ, այլ միակ ցանկութեամբ՝ չթողնել ոչ ներկայի եւ ոչ ապագայի համար մութ, անորոշ կէտեր: Իսկ մի անգամ էլ ձեր առաջ մեր տրամադրութիւնները շեշտելու համար՝ աւելցնում ենք եւ հետեւեալը.

Թիւրքեր, մենք չենք ձգտում ոչ հայ թագաւորութեան վերականգման, ոչ թէկուզ 100 մարդուց միայն բաղկացած ունէ ազգութեան սպանող զերիշխանութեան, ոչ էլ անպատճառ ձեր պետութիւնից անջատելուն: Մեր դրութիւնը պարզ է. ինչպէս ձեզ վիճակւած է գործել ձեր ժողովրդի մէջ, նոյնպէս էլ մեզ համար աւելի յարմար է մեր ժողովրդի պէտքերին հետեւել: Եթէ մենք այսօր կոչում ձեր ժողովրդի մէջ, նոյնպէս էլ մեզ համար աւելի յարմար է մեր ժողովրդի պէտքերին հետեւել: Եթէ մենք այսօր կոչում հայ յեղափոխութիւնը — դա չէ նշանակում, որ մենք միշտ պատրաստ չենք նոյն ոգեւորութեամբ նաև կոչելու՝ «Կեցցէ պատրաստ չենք նոյն ոգեւորութեամբ նաև կոչելու՝ «Կեցցէ ընդհանուր օտտոմանեան յեղափոխութիւնը», «Կեցցէ ընդ-

հանուր օտտօմանեան անկախութիւնը»: «Աշխատաւոր դասակարգերը իրենց ընական եւ բաղմակողմանի զարգացման համար կարիք ունեն իրենց ազգերի անկախութեան ոչ պակաս, քան ընդհանուր ձայնաւութեան, կապակցութիւնների և մամուլի ազատութեան»։ «միջազգայնութիւնը չէ հերքում ազգայնութիւնը, այլ նշանակում է միայն ազգերի ազատութիւն եւ հասարակութիւն» — ասում է յայտնի Կառուցիկն: «Միջազգայնութիւնը նոյնքան հակառակ չէ ազգայնութեան, շրջան սօցիալիզմը՝ անհատականութեան. այսինքն անհատի զարգացման», «առանձին ազգերի անհատականութիւնը մարդկութեան համար նոյնն է, ինչ որ հասարակութեան համար անձնաւորութիւնների անհատականութիւնը» — պնդում է Լիբկնէխտ, և մենք, ինչպէս տեսնում էք, չենք հակասում և չպիտի հակասենք Վիշազգայնութեան գաղափարին:

Այո՛, լինելով հայեր, գործելով հայերի մէջ, մենք մնում ենք մարդիկ եւ չենք կարող ուրիշներին պակասը ցանկանալ, քան ուզում ենք մեզ համար: Ուրիշի հաշուով ապրողների կամ նրանց իրաւունքների սահմանափակման վրայ իրենց իրաւունքները հիմնողների վատութիւնը եթէ մենք չիմանայինք, սուլթանների տիրապետութիւնը միայն բաւական կը լինէր դրանում մեզ համոզելու համար: Տւէք մեզ ուէ հաւատարմք, որ միանալով ձեզ հետ՝ դրանով մենք չենք ապահովի միայն ձեր հանգստութիւնը՝ թէ հայկական հարցը յաջողաբար խեղդեցիք և որ այդ հարցից այլեւս վտանգ չկայ օսմանեան գերիշխանութեան և նրա վաղեմի աշխարհակալ փառքին, այլ դրանով ձեռք կը բերենք թիւրք ինտէլիգէնցիայի մի արժանահաւաս ուժը, որ կարող է բարեփոխել մեր ժողովրդի դրութիւնը, — եւ մենք յեղափոխականին վայել աւելնով կը վաղենք ձեր շարքերը ամրապնդելու:

Բայց ե՞րբ կը լինի այդ...

ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՅՈՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

I

Բէզէրխանի որդի Ա. Բախլըահման-բէյի կոչը քրդերին, որ տպագրւում է «Դրօշակի» ներկայ համարում*, թելադրում է մեզ մի քանի խորհրդածութիւններ հայ-քրդական յարաբերութիւնների մասին:

Ֆիւրդ-հայկական համերաշխութեան հարցը նոր երեւոյթ չէ մեր կեանքում, ներսէս վարժապետեանի, Մկրտչի Սրբիմեանի հայեացքները և նրանց որոշ գործնական փիլի մշտական քարոզները, Սրբանձտեանի կարծիքները եւ դրա հետ չատ ուրիշների երբեմն մոլուածը հաւատը, երբեմն բաւականաչափ հիմնաւորած համոզումները՝ վաղուց են շրջում մեր հասարակութեան մէջ: Վերջապէս անցեալ տասնամեակում քրդերի հետ դաշնակցելու նպատակով հայ յեղափոխականների տեղ-տեղ արած փորձերը՝ նոյնպէս արդէն դուրս են գաղտնիքի շրջանից:

Մենք ոչ միայն տրամադիր չենք ժխտելու անցեալից արդէն մեզ ժողովուրդում այդ ուղղութիւնը, այլևս պատրաստ ենք այսօր ընդունելու — եթէ կամենում էք — այդ ուղղութեան յաղթանակի մի նոր արտայայտութիւն: Այն ինչ մինչև այժմ քրդերի հետ համերաշխութիւն հաստատելու միտքը յղացել եւ հետաքրքրութեան առարկայ է տեղու միտքը յղացել եւ հետաքրքրութեան հետաքրքրութեան հայերի մէջ, վերջին տարիներում տեղի ունեւող միտքի հայերի մէջ, վերջին տարիներում տեղի ունեւող միտքի փաստեր — օրինակ, 1898 թ. «Դրօշակի» ցած մի քանի փաստեր — օրինակ, 1898 թ. «Դրօշակի» No. 6. ում ու 1900 թ. No. 1. ում տպած յօդւածները. ինչպէս նաեւ Ա. Բախլըահման-բէյի ներկայ կոչը — ցոյց են տալիս, որ նոյն միտքը հող է գտել և արդէն կեանքի վերածուելու ճիգեր է անում նաեւ քիւրդ ինտէլիգէնտների

* 1901, No. 4.

մէջ: Միեւնոյն գաղափարի վրայ աշխատողները ուրեմն երեւան են գալիս երկու կողմից՝ փոխանակ մի կողմի, եւ ինքըստինքեան հաւանական է դառնում այն ենթադրութիւնը, որ այսուհետեւ հայ քրդական համերաշխութեան խնդիրը կարող է զարգանալ համեմատաբար աւելի նպաստաւոր, աւելի յաջող պայմաններում:

Սակայն՝ չնայելով երեւոյթի բոլոր ուրախալի բնաւորութեան, մենք չենք կարող ծածկել մեզանից, որ քրդահայկական դաշնակցութեան խնդիրը ամէն անգամ, երբ նա հրապարակ է գալիս, մեզ դնում է մի դրութեան մէջ, որ ֆրանսական ժողովուրդը բնորոշում է իր մի առածով, այն է «parler de la corde dans la maison d'un pendu» (խօսել պարանի մասին մի կախածի տան մէջ):

Եւ իսկպէս, եթէ հարցնելու լինենք մեզ՝ թէ ո՞ւմից է հայ ժողովուրդը — գո՞ր է 19-րդ դարի քսանական թւականներին — օրէօր, ամիսէ ամիս, տարէց տարի աւելի տուժել, այնչափ տուժել, որչափ նա չէ տուժել անմիջապէս ոչ մի ուրիշ ազգութիւնից, դժւար թէ գտնւի մէկը, որ չպատասխանէր՝ Իրդից: Եւ ահա այդ մշտական մեր թշնամու, մշտական մեր աւերողի, մորթողի՝ անպատուողի, տանջողի, մեր հայրենիքից մեզ ցիրուցան անողի. մեր արիւնք ծծողի, մի խօսքով հայութիւնը կախ տուող այդ պարանի մասին է, որ մենք հայերս պէտք է խօսենք-լսենք: Դրութիւնը աւելի քան անողորմ է, եւ իհարկէ պահանջում է ամենայն զգուշութիւն խնդիրը ըստ կարելոյն սառնասըրտութեամբ լուսարանելու համար:

Միանգամայն անհրաժեշտ է պարզել, որո՞նք են այն պայմանները, այն պատճառները, որ հիմնաւորում են քիւրդ-հայկական հակառակութիւնները, և կարելի՞ է արդեօք դրանց առաջն առնել եւ ի՞նչ միջոցներով:

Սպրելով լեռներում և սարահարթերում, ուր երգրի բնական հարստութիւնները և կիսաթափառական-խաշնարած կենցաղին յատուկ օսանմանափակ արգիւնարերութիւնը չեն պայմանաւորում քրդերի համար ապահով կեանք, նրանք ներկայանում են գոյութեան կուռւմ իբրև թոյլ տարր:

կաթ, պանիր, միս, բուրդ, բրդի գործւածքներ և քիչ քանակութեամբ հաց, — ահա այն մթերքները, որ արդիւնաբերում են քրդերը: Արհեստի բազմազան արտադրութիւններ, բրինձ, աղ, շատ յաճախ հաց, մրգեր և այլն — այսինքն մի շարք առաջնակարգ կենսական պիտոյքներ — նրանք պէտք է ստանան դրսից, ուրիշ ժողովուրդներից, և դրա համար նրանք չունեն ուրիշ միջոց քան կողոպուտ եւ սպանութիւններ, որոնք տարիների ընթացքում դարձել են «քրդական արդիւնաբերութեան» մի անհրաժեշտ, համարեա մի «բնական» մաս: Իր զարգացման շաւղում քիւրդը հազիւ է բարձրացել մինչև նահապետական ցեղական սկզբունքը: Յեղի շահը — ահա ինչն է դեկավարում նրա կեանքը: Չըկայ այդտեղ աղգային գաղափար, ժողովրդական միամբողջութեան հասկացողութիւն: Չըկան այդտեղ վերացական ընդհանուր սկզբունքներ ո՛չ սպանութիւնների, ո՛չ յափշտակութիւնների մասին թէ հասարակական և թէ մասնաւոր կեանքում, ճիշդ այնպէս, ինչպէս քաղաքակիրթ ազգերի մէջ պետական ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից ընդունւում են պատերազմի սպանութիւններ, յափշտակութիւններ և լին: Այն ամէնը, ինչ պահպանում է ցեղը, յաճախ նոյնիսկ անհատը — լաւ է, և ինչ կարող է վնասել նրանց՝ վատ: «Յեղակից» և «այլացեղ» համանիչ են «բարեկամ» և «թշնամի» խօսքերին, թէկուզ այլացեղը լինէր նոյն քրդական ազգութիւնից: Ու հասկանալի է, որ յանցանք չկայ, որ քիւրդը չարագրացնէր, եթէ դա կատարւում է այլացեղի վրայ: Այդ բոււսկուրն չէ: Կողոպուտն ու սպանութիւնները, իբրև ցողի և անհատի բարեկեցութեան նպաստաւոր միջոցներ, նոյնիսկ առաքինութիւն են համարւում և գովասանւում, փառարանւում, երգւում են իբրև կտրիճի վայել յատկութիւններ:

«Ո՛չ բալուջները, ո՛չ բէգուիները, ո՛չ հապէշները և ո՛չ էլ պատազօնները չեն զերազանցում քիւրդ պատերազմասէր ցեղերին իրենց աւագակարարօրութեամբ և այդ բնազդման բաւականութիւն տալու արեւստով», — ասում է Էլիգէ Ռեկլիւն:

Այդպիսով քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ ինչ տեսակի բաժանումների էլ հետևելու լինենք—ընդունենք Տայլըրի, Մօրգանի թէ Լիպերտի սխտէմները՝ այդ միեւնոյն է — քրդերը, իբրև մեծ մասամբ դեռ թափառական-խաչնարած եւ ցեղական սկզբունքով ապրող ժողովուրդ, պէտք է դասաւորեն մարդկային քաղաքակրթութեան յայտնի շրջաններից՝ բարբարոսական օրջանում։ Բարբարոսական կենցաղի մի ժողովրդի հետ է ուրեմն որ պէտք է ապրեն հայերը, նրանց անմիջական հարեւանները, որոնք սակայն վաղուց են ոտ կոխել քաղաքակրթական կենցաղի շրջանը։ Այս անբախտ զուգակալութիւնը մի երկրում երկու տարբեր քաղաքակրթական կենցաղների — անա մէկը այն հիմնական պատճառներից, որոնք պայմանաւորում են քրդական ու հայկական շահերի եւ տեսակէտների ահագին տարբերութիւնը։

Միւս նշանաւոր պայմանը, որի շնորհիւ անօրինակ կերպով սրում են քիւրդ-հայկական յարաբերութիւնները եւ որի ահռելի ապացոյցը մենք տեսանք մեր օրերում, — դա այն swfsիքն է, որին հետևում է քիւրք կառավարութիւնը հնուց ի վեր։

«Որպէսզի քրդերը հեռու մնան անկախութեան ձգտումից, կառավարութիւնը աշխատում է նրանց զբաղեցնել ուրիշ խնդիրներով։ Այսպէս, օրինակ, նա դրդում է քրդերին Բիւրդիստանում ապրող նեոտորականների դէմ, ինչպէս նաև մահմէդականներին զինում է քաղղէացիների դէմ, իսկ վերջիններիս՝ եզդիներին եւ քրդերի դէմ։ Նա այդպիսով առաջ է բերում խռովութիւններ այն միակ նպատակով, որ իրեն պահի գերազուց իշխանութիւնը... և հպատակ շահերը չմիանան ընդհանուր քեմամու դիմ»։

Այս դիտողութիւնները մենք գտնում ենք գերմանա-

ցի Շվայցեր-Լէրխենֆելդի մի աշխատութեան մէջ, որ հրատարակւած է 1875 թւին այն հետախուզութիւնների հիման վրայ, որ 1872—1873 թւականներին ինժեներ Չերնիկի ղեկավարութեամբ արւել են բուն Բիւրդիստանում (Հիւսիսային Միջագետք)։ Ում յայտնի են քրդերի ձեռքով կատարւած եզդիների ջարդը 1830 թւին կամ 1846 եւ 1849 թւականներին Մուհամէդ-փաշայի (Կիրիտլի) դրդով 1849 թւականների կոտորածը, ինչպէս նաև 1860 թւին մամբ նեոտորականների կոտորածը, ինչպէս նաև 1860 թւին առհասարակ քրիստոնեաների ջարդը, երբ — ըստ միեւնոյն հեղինակի — «թիւրքերը գործում էին դուռները հետ միասին, զրգռելով նրանց փանատիկոսութիւնը և արտայայտելով վերին աստիճանի նենգամտութիւն ու կեղծաւորութիւն», — ում յայտնի են, ասում ենք, այս փաստերը, նրանց մէջ տարակոյս չէ կարող լինել ինժեներ Չերնիկի իրաւացի դիտողութիւնների մասին։ Յատկապէս հայերիս վերաբերմամբ տաճկական նոյն տաքտիքը, իհարկէ, արտայայտեց աւելի սոսկալի չափերով։ Բոլորիս յայտնի են այն ներգործական խրախուսանքները քրդական բոլոր խմբում թիւններին, որոնք ուղղւած են եղել հայերի դէմ։ Պատկերը լրացնելու համար միայն յիշատակենք 1829, 1855 եւ 1877 թւերի հայկական մեծ աւերումները քրդերի ձեռքով և վերջապէս «համրդիէ» կազմակերպութիւնը, որի կոչումը այնքան ազդեալ էր կերպով արտայայտեց 1895 և 1896 թւերին։

Միեւնոյն «վերին աստիճանի նենգամտութեան և կեղծիքի» սխտէմին են հետևում և պիտի հետեւեն նաև ռուսները, լուսաբանելով հայկական շարժումը ճիշդ եւ ճիշդ թիւրքերի պէս, այսինքն իբրև մի ձգտում, որ նըպատակ ունի եւրոպական պետութիւնների միջնորդութեամբ ստեղծել սեփական հայկական թագաւորութիւն եւ քրդերին ենթարկել ստրկական վիճակի։ Այդպէս, օրինակ, ռուս սպակոյտի գնդապետ Կարցովը, որի ատելութիւնը դէպի հայկական խնդիրը հասնում է կուրուքեան նոյնիսկ ակներեւ փաստերի առաջ, Կովկասի կայսերական աշխարհազորական ընկերութեանը աւանդելով իր ղեկուցման մէջ ասում է.

«Օտար, մեծ մասամբ անգլիական դրողմաների (?) ազդեցութեան տակ, վերջին տարիներում. քաղաքների հայերի եւ հոգեւորականութեան մէջ սկսել է շարժում հայկական անկախութեան վերանորոգման եւ վաղուց չքացած Հայաստանի վերածնութեան համար... Հասկանալի է ատելութեան այն զգացմունքը. որ ծագեց քրդերի մէջ դէպի հայերը. այն միտքը. թէ նրանք, որ կազմում են երկրի (?) ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը, կը լինեն ենթարկւած (?) խորապէս արհամարուող եւ ոչ պատերազմասէր փոքրամասնութեան (°), բոլորովին անտանելի է ամէն մի մահմէդականի, մանաւանդ քրդի համար»:

Բայց հայկական խնդիրը իր արմատում խեղդելու կողմնակից գնդապետը քրդասիրութիւնից չէ, որ խօսում է հայերի դէմ: Ահա բառ առ բառ նրա խօսքերը քրդերի մասին, որոնց վրայ նայում է լոկ միմիայն ոռուսական տեսակետից, ինչպէս տաճիկները՝ տաճիկական գերիշխանութեան տեսակէտից:

«Քիւրդերի պատմութեան տեսութիւնից կարելի է հանել մի եզրակացութիւն, որ շատ կարեւոր է գնահատելու համար այս կամ այն կտրելի գործողութիւնները Քիւրդիստանին մօտիկ երկիրներում ծագած քաղաքական բարդութիւնների ժամանակ: Քրդին շատ քիչ է ծանօթ հայրենասիրութեան զգացմունքը այն մտքով, ինչ մտքով հասկանում ենք մենք. հաւատարմութիւն տաճիկ կառավարութեան ամենեւին չունեն, բայց բաւական զօրեղ է զգացմունքը դէպի ցեղը եւ նրա գլխաւորը»:

Եւ էլի.

«Քրդերը շուտափոյթ դէնքի դիմելով՝ նոյն արագութեամբ էլ ստոյնում են, հէնց որ դիմադրութեան են

հանդիպում: Կողոպուտի հոգսը նրանց մէջ գերազանցում է նոյնիսկ հաւատարմութիւնից դէպի շէյխը, ջալալի քրդերը հետեւում են չիա թէյմուր-աղային ընդդէմ իրենց ցեղակցի, որը բացի դրանից՝ չըջապատւած է կրօնական համայնքով: Մի խօսքով՝ քրդերի բոլոր գործողութիւններում երևում է ոչ թէ դիմացկուն եւ համարձակ մի ժողովուրդ, այլ վայրենի կողոպուտիչներ, որոնք անընդունակ են որեւէ երկարատեւ ջանքերի եւ պատրաստ են ամէն բան զոհել վայրկենական, գրօջային շահին»:

Եւ իհարկէ այդ «վայրկենական գրօջային շահին» քաւարարութիւն տալու համար էր որ 1829 թւին ոռուս տաճիկական պատերազմի ժամանակ կոմս Պասկեվիչին, համարելով Քիւրդիստանի խաղաղութիւնը պատերազմի յաջողութեան գլխաւոր պայմաններից մէկը, թոյլտուութիւն ստացաւ 100 հազար ոսկի ծախսելու քրդերին ընծաներ բաժանելու նպատակով:

Վերջապէս չէ կարելի անտես առնել մեզ հետաքրքրօրէն հարցում նաև կրօնի նշանակութիւնը:

Շատերն են ժխտում կրօնի դերը քիւրդ-հայկական յարաբերութիւններում. բայց մեզ թւում է, որ մի կրօն, որի մէջ դարերի ընթացքում ամփոփւել է մահմէդական աշխարհի համարեա բոլոր մտաւոր-բարոյական կեանքը. մի կրօն, որը գերագոյն զեկավար է հանդիսացել մահմէդական պետութիւնների ամբողջ քաղաքական կազմի մէջ. մի կրօն, որ «գեաւով» խօսքով այնքան խստօրէն բաժանում է ամբողջ երկրագնդի այլ կրօն տարրերը «միւսիւրմաններէից». մի կրօն, որ մարգարէի անունով կոչում է իր հօտին — «պատերազմեցէ՛ք անհաւատների հետ մինչեւ կը վերանայ ամենայն մի դիմադրութիւն, մինչև Ալլահի հաւատը կը դառնայ միակ կրօն աշխարհիս վրայ». մի կրօն

որ «հայայ» է, անուժ իր հետեւողներին այլակրօնների ա-
րիւնը և աւար-կողոպտուը մի կրօն, որի պատգամները
այնքան համապատասխանում են մանաւանդ քրդերի բոլոր
վայրենի բնազդներին, — մեզ թւում է, ասում ենք, որ
այդպիսի մի կրօն չէ կարող չունենալ իր որոշ դերը քիւրդ-
հայկական հակառակութիւնների խնդրում: Այդպէս են նա-
յում հարցին նաև Տաճկաստանը ու իսլամը մօտից, ուսում-
նասիրած բոլոր հեղինակները, սկսած մեր անմահ Բաֆֆի-
ից մինչև Էնգելհարդ (Տաճկաստան և Թանդիմաթ), Գրին
(Հայկական ճգնաժամը) ու շատ ուրիշներ:

Ահա մեր կարծիքով, այն գլխաւոր գործօնները—
քրդերի բարբարոսական կենցաղը, տաճիկ ու ուս կառա-
վարութիւնների սաֆսիք և մահմէդական կրօնը— որոնք
սաստկապէս դժւարացնում են և պիտի դեռ ևս դժւարա-
ցնեն քիւրդ-հայկական համերաշխութեան գործը:

Հետեւեալ յօդւածում կը քննենք երկրորդ հետաքրք-
րելի հարցը, որ մենք դրինք վերեւ:

Այն նշանաւոր պայմանները, որ մենք արդէն մատ-
նացուց արինք իբր արգելքներ հայ քրդական մերձեցման,
հասկանալի է, որ չեն կարող ներկայ օրերում առանձին
հաւատ ներշնչել այդ երկու տարրերի մշտական սիւսեմա-
սիկ միացած գործակցութեան մասին: Բարեշրջել քիւրդերի
բարբարոս կենցաղը, որ տարբեր է մերինից, շարունակ
յաջող կերպով մրցել երկու կառավարութիւնների հետ, ու-
րոնք հաւասարապէս թշնամի են քիւրդ-հայկական համե-
րաշխութեան, չէզօքացնել կրօնական ազդեցութիւնները,
որոնք քրդերի մէջ համանիշ են ազգայնական հասկացողու-
թեան, — դրանք այնպիսի խոշոր կուլտուրական խնդիր-
ներ են, որոնք կարող են մշակել անդադար գործող մուր-
ճի տակ, երկար ժամանակի ընթացքում. մինչդեռ հայկա-
կան հարցի բնաւորութիւնը, մեր ժողովրդի արդի կացու-
թիւնը, կուր շրջանին յատուկ մեր լարւած տրամադրու-

թիւնները, ընթացիկ կեանքի անյետաձգելի պահանջները՝
մեզ թոյլ չեն տալիս հեռաւոր ապագայի վրայ հիմնել ժա-
մանակակից մեր հոգսերը և գործնական ծրագրերը:

Ահա այդ տեսակէտից՝ քիւրդ-հայկական հակառա-
կութիւնները պայմանաւորող գլխաւոր պատճառների առաջն
առնելու հարցը, իբրև արմատական և միևնոյն ժամանակ
շատ բարդ գործ, չէ կարող իր ամբողջ ծաւալով դրաշնցնել
մեզ: Այժմէական կարեւորութիւն ունեցող միակ խնդիրը
ուրեմն կը մնայ այն՝ թէ չէ՞ կարելի արդեօք, գոնէ յայտ-
նի չափով, մեղմայնել այդ հիմնական արգելքները վաւաս-
բեր բնաւորութիւնը, կամ ուրիշ խօսքով՝ չէ՞ կարելի ար-
դեօք նոյնիսկ այժմեան հանգամանքներում գտնել քրդա-
կան կեանքում ուրիշ այնպիսի գործօններ, որոնք կարող
են եթէ ոչ օրէցօր զարգացնել քիւրդ-հայկական համերաշ-
խութիւնը ընդհանրապէս, գոնէ տալ մեզ ռեւե հ ղ մաս-
նակի, տեղական, երբեմն վաղանցիկ, երբեմն փոքրիշատէ
տեւողական, երբեմն աննշան, երբեմն լայն յարաբերութիւն-
ներ հաստատելու համար:

Ապէստէրը իր «Քաղաքական հիմնարկութիւնների
զարգացման» մէջ՝ խօսելով «պատերազմասէր հասարակու-
թիւնների տեսակի» վրայ, ասում է, որ նրանց մէջ «շատ
ուժեղ է հնազանդելու բնազդը» և ընդհակառակը՝ «անհա-
տական նախաձեռնութիւնը կաշկանդւած է», որ այդպիսի
հասարակութիւնների մէջ իշխում է «կրաւորական համա-
ձայնութիւն և սպասողական դրութիւն» որի շնորհիւ հա-
սարակութեան պետը, առաջնորդը հանդիսանում է «գլխա-
ւոր դերակատար կեանքում»: Վերածելով այս ընդհանուր
ճշմարտութիւնը քրդերին՝ պէտք է տեսնենք, որ նոյն ցե-
ղական սկզբունքը, որ նրանց մէջ քաղաքակրթական այն-
քան յետամնաց դրութեան յատկանիշ է. ունի մեզ հետա-
քրքրող խնդրի տեսակէտից մի առաւելութիւն, որն արժա-
նի է առանձին ուշադրութեան: Շնորհիւ այդ սկզբունքի՝
քրդերի մէջ համոզել, օրինակ, մի ցեղապետի (էլ-աղասի,
միլ) կամ մի կրօնապետի (չէյխ) — դա միևնոյնն է՝ թէ հա-

մոզել նրա ամբողջ ցեղը, որն իր «կրաւորական համաձայնութեան» մէջ՝ գիտէ միայն հնազանդել իր իշխանաւորներին եւ կատարել նրանց կամքը: Բաղաքակրթական աւելի բարձր շրջաններում, իհարկէ, պետերի նշանակութիւնը կեանքում սահմանափակուած է, հետզհետէ դադարելով ամբողջ հասարակութիւնների պատմական կեանքը իրենց մէջ անդրադարձնելուց: Բայց այդպէս չէ ստորին զարգացման աստիճանների վրայ, ուր հասարակական յարաբերութիւնները չափազանց պարզ են, ուր չկան բազմաթիւ հիմնարկութիւններ, մարդկային գործունէութեան բազմազան ճիւղեր, գաղափարների անընդհատ մշակումն, կանքի նորանոր հոսանքներ՝ իրենց մշտական փոխադարձ ազդեցութիւններով, ընդհարումներով և լին: Երբ Բաֆֆին իր հերոսներից «Գուշակողին» զետեղուած է քրդերի մի նշանաւոր շէյխի մօտ, որը, «մի օրւայ մէջ կարող է 10 կամ 20 հազար ձիաւոր դուրս բերել», կամ երբ՝ խօսելով հայերի մասին՝ նա, Աօլանի բերանով, ցաւ է յայտնում, որ հայերը ազնւակալութիւն չունեն, թէեւ ինքը «չէ համակրում ազնւականութեան գաղափարին», — մեզ թւում է, որ նա ինկատի ունի հէնց այդ յետամնաց դրութեան մեր մատնացոյց արած որոշ առակելութիւնը. հայ ազնւականութիւնը, շնորհիւ իր դիրքի և հեղինակութեան ժողովրդի առաջ, գուցէ կարողանար կապել, համախմբել ու մղել նրան դէպի մեր ազգային աղատադրական գործը... մտածում է Բաֆֆին:

Ընդունելով ուրեմն, որ ցեղական սկզբունքը շատ նպաստաւոր պայման է ներկայացնում մեզ հետաքրքրող խնդրում, նայենք այժմ, որքան հեշտ է կամ կարելի է քիւրդ անհատ պետերի հետ համերաշխութիւն հաստատելու գործը:

«Քրդերը քեւամաբար են վերաբերում քիւրքերին: Ամէն բանից երևում է, որ նրանք, ինչպէս և թիւրքերին հպատակ ժողովուրդների մեծ մասը, ձգտում են անջատման և որ նրանք պատրաստ են առաջին յարմար դէպքում ապստամբել՝ իրենց նախկին անկախութիւնը

ձեռք բերելու համար», — ասում է Շվայգեր-Լերխէն-ֆելդը, որի մասին յիշեցինք անցեալ անգամ:

Նոյն երևոյթի մասին վկայում է նաև Բէկլին:

«Այս դարի կիսից սկսած՝ մասնաւորապէս ուսաց վերջին արշաւանքից յետոյ տեղի ունեցած քրդական ապստամբութիւններից չուտերը նպարակ ունէին ձեռք բերել քաղաքական անկախութիւն: Մինչեւ անգամ փորձեր եղան հիմնելու մի «Քրդական դաշնակցութիւն»:

Եւ տեղի ունեցած փաստերը հաստատում են այս վերակալութիւնները: Ռէվանդուզի փաշայիքը, Հէյքարի, Բախտանի, Բէդլինանի իշխանութիւնները ընկան ոչ առանց ընդդիմադրութեան տաճիկ կառավարութեան Բէդլի-խանի ապստամբութիւնը (1846), Եզդանշիրի կրիւնները (1854), մի քանի պետերի առաջարկները Կարինի ուսաց հիւպատոսին՝ ընդդէմ տաճիկ կառավարութեան (1876), Շէյխ-Իբադուլլահի ծրագիրը միեւնոյն մտքով (1880) — անա մի քանիսը այդ փաստերից:

Միեւնոյն տրամադրութիւնը պէտք է լինի քրդերի մէջ նաև դէպի ուսաները: Քիւրդ պետերից շատերն են հասկանում. որ ուսաց տիրապետութիւնը կորստաբեր է իրենց նիստ ու կացի, իրենց արտօնութիւնների և ցեղական ամբողջ կազմի համար: Ռուս գնդապետ Կարցովը, որի նկարագրի հետ մենք արդէն ծանօթ ենք. ուղղակի յայտարարում է.

...«1827 թւին, երբ կոմս Պասկեւիչը տիրեց Երևանեան խանութեանը, քրդերը հաւատարմութեամբ ծառայում էին Երևանեան սարդարներին եւ ամէն կերպ օգնում էին նրանց ռուսների դիմ: Բացի կրօնական պատճառներից՝ նրանց դրդում էր պատերազմել մեր դէմ այն միակզամայն հիմնաւոր համոզմունքը, որ երկրում ուսանների հաստատելուց յետոյ՝ վերջ կը դրէին նրանց վայրենի ազատութեան, նրանց կամայականութեանը եւ աւարտութիւններին»:

Մենք ոչ մի կերպ չենք մոռանում իհարկէ, որ՝ չնայ-
 յելով այս ատելութիւններին դէպի տաճիկ եւ ոռւս կառա-
 վարութիւնները, շատ յաճախ քրդերը, շնորհիւ իրենց
 կեանքում տիրող պայմաններին, սոսկալի գործիք են դառ-
 նում իրենց թշնամիների ձեռքում՝ ի վրաս հարեւան ժողո-
 վուրդների: Բայց քանի որ անհերքելի են այս տրամադրու-
 թիւնները, որոնք անշուշտ նոյնպէս ունին որոշ արմատներ
 քրդական կեանքում եւ որոնց արտայայտութիւնը եղաւ,
 իմիջի ալրոյ «համիդիէն» շատ ցեղերի չմասնակցիլը, ինչ-
 պէս նաեւ մինչեւ վերջին ժամանակներս տեղ.տեղ պահ-
 պանւող քրդերի կրտսերկախ դրութիւնը, — մենք կարծում
 ենք, որ կայ որոշ հող, որի վրայ կարող են մշակուել եթէ
 ոչ մշտական, գոնէ ժամանակաւոր, եթէ ոչ լայն ծաւալով,
 գոնէ մասնաւոր համաձայնութիւններ այս կամ այն քիւրդ-
 պետերի հետ:

Նզիդների ժողովրդական մի երգ այս խօսքերն է պա-
 րունակում. «Բորհնին խնայում է կեանքը և միայն զիակ-
 ներ է հանում գերիզմանից, իսկ յիշան երիտասարդներին
 արիւնն է խմում... Անիծւի հզօրը, որ գութ չունի»...
 Ո՞վքեր են քրդերի համար այդ եզութ չունեցող հը-
 զօրները — թիւրքերը, ոռւսները թէ՞ հայերը... Անկարե-
 լի է, որ քրդերի մէջ չգտնեն իրենց դրութիւնը բաւա-
 կանաչափ գիտակցող պետեր, որոնք չկարողանան այս հար-
 ցին պատասխանել այն ձեւով, որը համապատասխանում է
 իրենց եւ մեր փոխադարձ շահերին:

Բայց եւ մենք հայերս պէտք է ջանանք այդ գիտակ-
 ցութիւնը նրանց ներշնչել: Միայն՝ դրա համար մենք չու-
 նենք ուրիշ միջոց, քան մեր սեփական ուժերը հարստացնե-
 լու եւ կենդանի օրինակներով ապացուցանելու, որ մենք
 ընդունակ ենք պաշտպանել մեր և շատ անգամ նաև մեր
 հարեւանների շահերը: Կ'ունենանք այդ ուժը, կ'ունենանք
 եւ քիւրդ զաշնակիցներ: Հակառակ դէպքում հայերը աւելի
 ձեռնառու պիտի մնան քրդերի համար իբրև հարստահարու-
 թիւնների եւ թալանի առարկայ, քան իբրև զինակիցներ
 ընդհանուր թշնամիների դէմ:

ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅԻ ՏԱԳՆԱՊԸ

«Այս է իսլասուքեան վերջին խօսքը —
 ևս է միայն արժանի ազատքեան եւ
 կեանքի, ով որ ամեն օր կուով ևրանուս
 է ևրանց»

ԳԷՕԹԷ («Մուսուս»)

1825 թւին «Խելքից պատուհաս»-ի հոչակաւոր հե-
 ղինակ եւ Արեւելքի քաջ ծանօթ Գրիբօեդով իր բարեկամ
 Բէգիչեվին թէ՛ողոսիայից ուղղած մի նամակում գրում էր.
 «Ջենովացիներից և հովիւ-թաթարներից յետոյ Դրիմ եկանք
 մենք (ոռւսներս) — ընդհանուր ժառանգներս, — իսկ մեզ
 հետ նաև՝ աւերման ոգին, այդ սովորական մեր ուղեկիցը
 Արեւելքում եւ Արեւմուտքում»:

Եւ առաջ ընթանալով միշտ հաւատարիմ աւերման իր
 ոգուն՝ Ռուսաստանը, ինչպէս անցեալում, նոյնպէս եւ այ-
 սօր՝ ներկայացնում է ընդհանուր հալածանքի, ընդհանուր
 աւերածի ու բռնութիւնների մի լայնածաւալ ապպարէզ:
 Ազգութիւն չմնաց Ռուսաստանում, որ չճնշէր, ժողովուրդ
 չմնաց, որ չխեղդէր, խօսք, կարծիք, իրաւունք, օրէնք
 չմնաց — նոյնիսկ կայսերական գահերից հոչակած — որ
 չտրորէր: Իշխողների եւ ստրուկների, զիշատիչների եւ
 դրհերի, լրտեսների եւ լրտեսողների մի ահաւոր բեմ է դա՝
 փոխադարձ ռիսի և ատելութեան կրքերով թռնաւորւած:
 Ռուսաստանը մրցում է Տաճկաստանի հետ պետական կեան-
 քի բոլոր ապպարէզներում՝ նոյնչափ յաջող բացասականում,
 որչափ եւ գրականում: Եւ վատաբախտ հային վիճակած է

այրել, որ արև տեսնելու իրաւունք հայցել այդ երկու մահաբեր բռնակալութիւնների սահմաններում — «սատանայի և խորը ծովի միջև», ինչպէս ասում են անգլիացիք:

Եթէ այս գրութիւնը ընդհանրապէս պարզ չէր մեր նախորդների, մեր պապերի ու հայրերի համար, ապա 80-ական թուականներից սկսած, այստեղ և այնտեղ, մէկը միւսի ետևից տեղացող ծանր հարածները այլևս կասկած չթողին այդ մասին՝ ժամանակակից սերունդների մէջ:

Եւ հայ դպրոցների վակուումից յետոյ, ահա մենք ահանառակ ենք հայ եկեղեցական կալածականների յալիոսակման: Այդ կարգի երևոյթները արդէն սովորական ճնշումների արտայայտութիւն չեն, այլ բացայայտ ձեռնոց, որ վայրագորէն նետում է ուսու աւագակապետութիւնը կովկասահայի ազգային ինքնուրոյնութեանը: Ինչպէս Տաճկաստանում, նոյնպէս և Ռուսաստանում ի զուր անցան ուրեմն «լուսթեան», «խոնձուութեան», «բարեմիտ հպատակութեան» եւ «յարմարելու» այն բոլոր պատգամները, որ կովկասահայը դաւանում էր ուսու կառավարութեան վերաբերմամբ: Իզուր էինք մենք լսում. ուրեմն, մեր անասնացած բուրժուազիային ու նրա որդեգրած նորագոյն ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներին — այդ գարշելիներին, որոնք ընդունակ են, կառավարութիւնից վարցատուելու չափ արժանի եռանդով, հայ ժողովրդից պատրաստել խողխողող լոյխարների կամ այլասեւած անտարբերների մի հօտ միայն: Իզուր էր ուրեմն կովկասահայը հետևում իր կղերին — այդ պատմական անգամալոյծին, որ կախած ժողովրդի յոգնած, արիւնոտ մարմնից, բազմել էր էջմիածնում, առաջնորդարաններում, պետական դպրոցներում և այլուր՝ պրոկուրորների, նահանգապետների եւ յետին օստիկանի հրամանները կատարելու համար: Իզուր էինք, ուրեմն, կեանքի գծում շահերից մղուած — ինչպէս այդ արել ենք հայերս շատ անգամ — այստեղ եւս խլացնում մեր մէջ բոլոր բարձր պահանջները՝ պատասխարութեան, համարձակութեան, զոհողութեան, ազնիւ պայքարի մեր ամենալաւ հակումները:

Այ՛, իզուր, բոլորովին իզուր անցան այդ բոլոր

խաբուսիկ ջանքերը «զգուշութեան» այդ թունաւոր քաղաքականութիւնը, անսիրտ ու ստրկամիտ «խելօքների» այդ վարակիչ, այդ անբարոյականացնող եւ միմիայն իրենց «խելօքների» համար անձնականապէս շատ ձեռնասու երեմիականները:

«Գրօչակի ներկայ համարում * տպւած «կովկասեան խարրիկները» և մի շարք թղթակցութիւններ արդէն տեղի ունեցած հակակառավարչական ցոյցերի մասին՝ դադարի ևս տալիս այն դիմադրական արամադրութեան, որ արտայայտուած է կովկասահայերի մէջ: Պատկերը լրացնելու համար առաջ ենք բերում կրկին մի կտոր սեր ընկերոջ մի նամակից.

«Կալածների յալիշտակման այս տաղնապալից խնդրում ամենաուշադրաւ երևոյթն է ժողովրդի ծայրէ ի ծայր ցնցելն ու շարժելը: Հայ ժողովուրդը եւ լէքտրականացել է մի կրակով, մի զգացումով — դիմադրել կուել, արիւն թափել. դիւղ, քաղաք, համարեա ամէն դասակարգ, ամէն հասակ այժմ միատեսակ են զգում ու մտածում: միատեսակ պահանջներ արտայայտում, միատեսակ ծրագրեր կազմում՝ վրէժխնդրութեան, ինքնապաշտպանութեան ևայլն: Լեռներում և բարձրավանդակներում ժողովուրդը զինուած է: Մի տեղ հանդիպելի մօտ 200—300 երիտասարդների՝ ձխաւոր, զինավառ, սպասող ազգանշանի, որ գրոհ տան Մայր-տաճարի պաշտպանութեան համար: Ահա ինչու էջմիածինը պաշարած է զօրքերով:

Դուք լսել էք երեւի Աշտարակի ցոյցի մասին, բայց չէք լսել, երբ վաղարշապատի դաւառապետը հրամայում է կօզակներին՝ մտրակներով հալածել ժողովրդին դէպի գիւղ, այն ժամանակ Օշականից կօզակների ու գաւառապետի վրայ տեղում են հրացանի դնդակներ այգիների խորքերից եւ ժայռերի արանքներից, ու գաւառապետը ստիպւում է կօզակներով յետ գնալ:

* 1903, Օգոստոս.

«Սյլեւս անկարելի է զսպել ընդհանուր ցասումը, ինչպէս անկարելի է Մասիսից ներքեւ թոչող քարածայ-
ոները կանգնեցնել:

Ողեւորիչ տրամադրութիւն, սրտի խորքում անպատ-
ւած, վերաւորւած ժողովրդի զայրո՛յթ, ո՛ւր էիք դուք
մինչեւ այժմ... Եթէ դպրոցների փակման ժամանակ հան-
դէս դայիք շատ նւազ չափերով անգամ, գուցէ իստերիք
Քալիքիներին, դահիճ Պլէվների եւ անուղեղ Նիկոլաների
համար այսօր ճանապարհը դէպի մեր եկեղեցական կալւածք-
ները այնքան բաց չհամարէր, որչափ այդ երեւաց այժմ:
Բայց անցածը անցել է, և միանգամայն մխիթարա-
կան է այն վճռական սթափումը, որ տիրել է վերջապէս
կողմասահայ հասարակութեան եւ ժողովրդին: Մենք յոռե-
տես չենք եւ կարծում ենք, որ մի անգամ արիւնով սրբա-
գործւած դրութիւնը կ'ուեննայ իր նշանակալից հետեանք-
ները և այլեւս անդարձ պիտի անցնին-գնան հայ յեղափո-
խական շարժման առթիւ օրօր երգողների ժամանակները:
Անէ՛ծք այսուհետեւ լուրթեան, համբերութեան և ամէն
տեսակ «խոհմութիւններ» առաքեալներին: Նո՞վք այ-
սուհետեւ՝ կուից խոստափելու, հարւածի տակ ընկճելու,
զէնքից փախչելու, վախ ու երկիւղի տեսակէտից իւրա-
քանչիւր քայլ լուստարանելու ընդունակ՝ ամէն կարգի խըրտ-
ւիլակներին: Մեղի անդորրութիւնը չէ, որ ապահովում է
մարդկային Իրաւունքը, այլ Կռի՛ւ՝ անդուլ, անվկանդ: «Ա-
ռանց կռիւի չկայ իրաւունք, ինչպէս որ առանց աշխատան-
քի չկայ սեփականութիւն: Որքան ճիշդ է աււած թէ՛ «ե-
րեսիդ քրտինքով պիտի վաստակես քո հացը», նոյնքան և
ճիշդ է այն՝ թէ «կուր մէջ միայն պիտի գտնես քո իրա-
ւունքը»... Արդարութիւնը մի ձեռքում բռնած ունի կէօր,
միւս ձեռքում՝ սուր: Կշիռով նա կշռում է իրաւունքը, սրով
պաշտպանում, հաստատում է նրան: Սուրը առանց կշռի՝
սերկ բռնութիւնն է, կշիռը առանց սրի՝ իրաւունքի անզօ-
րութիւնը» — այսպէս է տրամաբանում գերմանացի Երինգ,
Էւրօպական ամենահռչակաւոր իրաւաբաններից մէկը:

Թուլամիտ պէտք է լինել՝ այս խօսքերում պարու-
նակող ճշմարտութիւնը չըմբռնելու համար: Սակայն եթէ
իրաւունքը իր պաշտպանութեան համար կռիւ է պահան-
ջում, հասցա կռիւը իր՝ յաղթանակի համար նեցուկ պիտի
ուեննայ՝ ուժը: Ուժն է, որ կառավարում է աշխարհս, եւ
մենք ձեռք կը բերենք մեր ուղածները՝ երբ ուժ կ'ուեն-
նանք: Ո՛վ նոյնիսկ մի հասարակ լակէյի պաշտօն կը հա-
ւատար այսօրւայ ոուս կայսր Նիկոլայ I-ի պէս ապուշին.
Եթէ նա չլինէր Ալէքսանդր I-ի որդին. ո՞վ այնպիսի մի
էպիլէպտիքի, ինչպիսին է Քալիքինը, հասարակ ախոռա-
պահի դեր անգամ կը յանձնէր իր տանը, եթէ նա մեծա-
ցած չլինէր ոուս կայսերական աւագակաբունի մօտերքում,
Բայց հաւ այդ այլասեռւած յիմարների, արդ ցաւազար
լիրբերի իրար վայել խմբակցութիւնը՝ յենւած որոշ տրա-
գիցաների եւ հպատակ ժողովուրդների տգիտութեան վրայ,
իր տրամադրութեան տակ է առել միլիարդների բիջէ եւ
իշխում է, ինչպէս ուղում է: Նոյնն է եւ Տաճկաստանում,
ուր Աբդուլ Համիդ կոչուող հրէշը, եթէ ծնւած լինէր հպա-
տակի ընտանիքում, վաղուց արդէն, իբրև ստորագոյն
կարգի ոճրագործ, կախաղան կը լինէր հանւած: Նոյնն է
և ուրիշ միապետական ու կէս-միապետական երկիրներում:
Համարձակութիւն է հարկաւոր՝ իշխողների լպիւր
երեսին չպրտելու համար իրենց պատշաճ տեղը մարդկային
հասարակութեան մէջ. բայց այդ բաւական չէ: Իշխողների
կազմակերպւած ուժի դէմ հակադիր ուժ ստեղծելու համար
անհրաժեշտ են. ա) ընդհանուր դրութեան եւ շահերի պարզ
գիտակցութիւն, բ) ոչ մի տեղակ զո՛ւղութիւններից յետ
չկանգնելու անյողողող վճռականութիւն եւ զ) համաձայ-
նութիւն, համերաշխութիւն կուելու կոչուող տարրերի մէջ:
Անդրադառնալով ընդհանուր հայկական կեանքին
այս պայմանների տեսակէտից, կարելի է ընդունել, որ
վտանգաւոր կացութեան գիտակցութիւնը օրէցօր աւելի և
աւելի է ծաւալում: Հայ ժողովուրդը իր գլխաւոր եւ երկ-
րորդական մասերում այսօր արդէն տնտնում է, թէ որքան
նման են Համիդ եւ Նիկոլայ, քիւրդ եւ կօզակ, մէկը՝ գա-

դանութիւնը և արիւնարբութիւնը գէնք ընտրած, միւսը՝ մարդատեացութիւնը և ցինիկութիւնը:

Զոհողութեան ընդունակութիւն և սարտայայտեցրնք. Պօլսի, Աստուհի, Վանի, Զէյթունի և Տաճկահայաստանի բազմաթիւ ուրիշ վայերի տւած արիւնին գնաց միանալու Գանձակում: Թիֆլիզում, Բագուում և այլ տեղերում յանուն հայ ժողովրդի իրաւունքների նահատակածների արիւնը:

Համեմատութեան սկզբունքը չհշուած է արդէն այն գործօն հետաքրքրութեամբ, որով ոուսահայը հետեւեց տաճկահայկական դատին, իսկ այսօր գալիս է նոր արտայայտութիւն գտնելու այն բողոքների մէջ, որոնցով տաճկահայ հոգեւորականութիւնը, ժողովրդը և ուրիշ գաղութներ ձայնակցում են ոուսահայի կուրին՝ ոուս կառավարութեան գէմ:

Սակայն այդ բոլոր դրական երեւոյթները կաղմում են դեռ ևս անհրաժեշտ պահանջների սաղմը միայն: Մինչև այժմ ո՛չ զոհողութեան ինքնավստահ պատրաստականութիւնը ընդգրկեց ազգութեան բոլոր գասակարդերը. ո՛չ էլ համերաշխութեան, միարանութեան սկզբունքը դարձաւ կենդանի պահանջ, արիւն ու մարմին՝ ամենուրեք հալածւող հայ տարրի մէջ: Ժամանակ է վերջապէս, որ ներկայ մահաշունչ կացութեան դիմաց. երբ տաճկահայկական կոտորածներից յետոյ, գուցէ, գտնուում ենք կովկասահայկական կոտորածների նախատօնակին, կուեյու անդրդեւլը վճռողականութիւնը և իրար խառնելու, իրար հետ միանալու, իրօք մի ամբողջութիւն կազմելու միահամուռ, միահոգի պահանջը մեր ընդհանուր նշանաբանը դառնայ: Պատուել է հարկաւոր քարտէզների վրայ այս կամ այն աւազակապետի կամքով դժւած սահմանները, ջնջել է հարկաւոր այն աշխարհագրական ներկերը, որոնք մեզ բաժանում են իրարից և որոնք առհասարակ մշտական չեն, իսկ երբեմն շատ կարճատե են լինում: Ո՛չ մի բռնութիւն, ո՛չ մի հալածանք, ո՛չ մի սահման չէ կարող բաժանել մի ժողովուրդ, եթէ նա, տոգորւած ընդհանուր շահերի գիտակ-

ցութեամբ, ունի նաև կուեյու անասան վճռողականութիւն և կապւած, միացած է դարերով սնւած ու պահպանւած ընդանո ր բնազդների ու զգացմունքների առողջ զարկերակով:

Համարձակութիւն գահակալ խրաւիլակների և նրանց շրջապատող, նրանց գործակից բոլոր դահիճների ու անբան ստրուկների դէմաց...

Ինքնավստահ վճռողականութիւն՝ ընդհանուր շահերի գիտակցութեամբ լուսավառւած...

Մէկ նպատակ մէկ ամբողջութիւն՝ յեղափոխական անհաշտ կուր համար:

1903

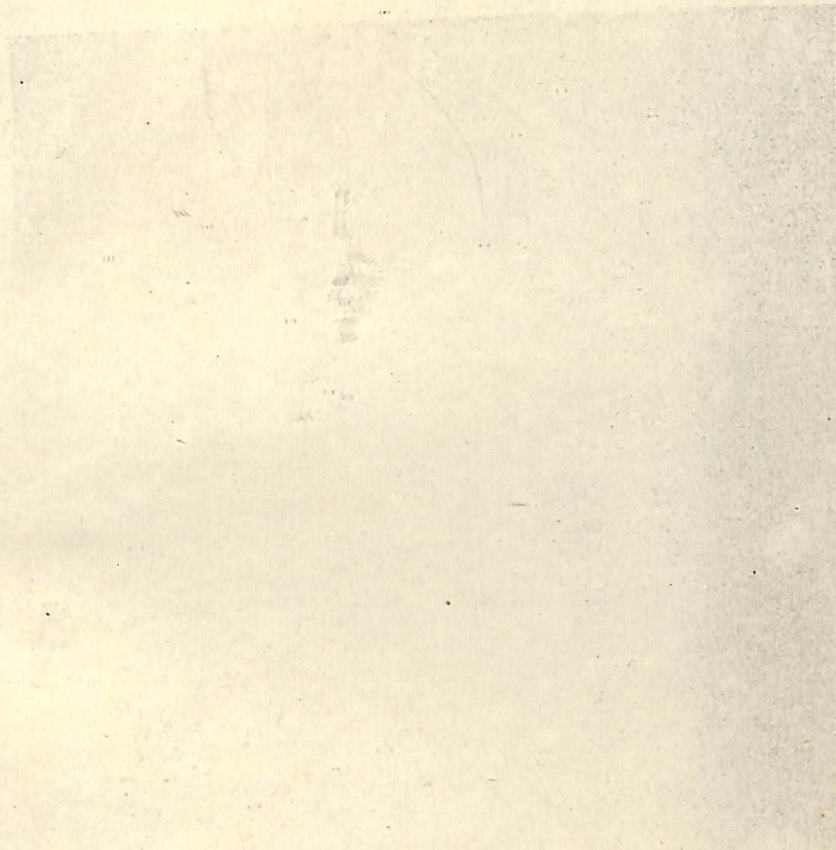

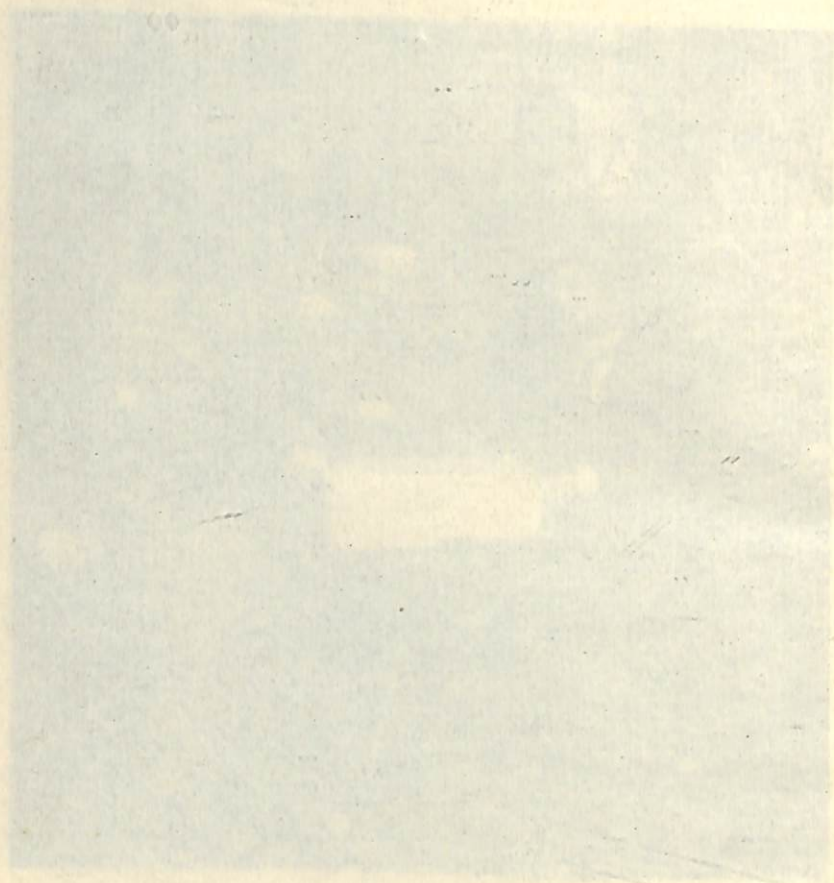
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

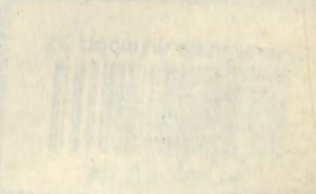
ՔՐ. ՄԻԲԱԷՅԱՆՆ ԵՒ ԻՐ ԸՆԴԵՐՆԵՐԸ

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

ST. JOHN'S COLLEGE, NEW YORK

« Ազգային գրադարան

NL0416770

12.940

ԳԻՆ 10 ՖՐԱՆԲ

ԳԻՄԵԼ «ԳՐՈՇԱԿ»Ի ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ